

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך לט, תשמ"ח

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

ל ש ו נ נ ו ל ע ם

קונטרסים עממיים לענייני לשון

בעריכת ע' איתן ומ' מדין

מחזור לט, קונטרס ה-1 (שפה-שפו) ניסן-אייר ה'תשמ"ח

דיבור עברי בתקופת ההשכלה

מאת

שלמה הרמתי

הוצאת המזכירות המדעית של האקדמיה ללשון העברית
ירושלים

בהתקנת כתב־היד לדפוס סייעה
רחל סליג

©
כל הזכויות שמורות

סֶדֶר ועריכה במחשב:
טל בן־יהודה, האקדמיה ללשון העברית
דפוס גרף־חן, ירושלים
ה'תשמ"ט

למאיר מדן,

שכגודל ידענותו – גדולה ענוותנותו

פתיחה

תקופת ההשכלה הביאה להחייאתה של הספרות העברית החילונית ובעקבותיה להחייאת העברית הכתובה. הספרות החדשה על נושאים ומושאים חייבה גמישות רבה של הלשון, היינו הרחבתה והתאמתה לצורכי הכתיבה החדשים. דרכי הכתיבה החדשות חרגו ממסגרת בית המדרש ובית המסחר וחזרו לסוגי כתיבה חדשים: מחקר, פובליציסטיקה וספרות יפה לסוגיה. בתוך מאת השנים של ספרות ההשכלה התגבשה הלשון הספרותית החדשה, שהורכבה מכל רובדי הלשון המצויים ונוספו עליה חידושים, כדי לעשותה לשון מודרנית. ההתפתחות הזאת הכשירה במידה רבה גם את החייאת הדיבור העברי בשלהי המאה הי"ט וגם את עשיית העברית ללשון החיים בא"י המתחדשת.

אלבוגן, שגם הוא כאחרים, השיג על דרכיה הנלוזות של תנועת ההשכלה בישראל, מצא בה נקודת אור דווקא ביחסה ללשון העברית: "התועלת היחידה, שאפשר היה להפיק מן ההשכלה, היא ההשתמשות בשפה העברית והשאיפה להשיבה

לתחייה, לפשוט ממנה את צורתה המקולקלת והמדולדלת, שהייתה לה, ולעשותה לכלי ביטוי של תיאור ענייני חול"¹.

קלזנר הטעים את תרומת ספרות ההשכלה להחייאת העברית בכלל ולהחייאת הדיבור העברי בפרט לאחר מכן: "הלשון העברית חידשה כאן את נעוריה. בשיריו של אד"ם הכהן השיגה לשון התנ"ך את תכלית גמישותה הרעיונית, בשיריו של מיכ"ל – את תכלית גמישותה התיאורית והציירנית. ומאפו לא רק החיה את לשון התנ"ך ברומנים ההיסטוריים שלו – במידה שלא הייתה לפניו ולא תהיה אחריו – אלא גם הכניס לתוך הפרוזה הסיפורית העברית את לשון המשנה והמדרש, וכך פינה את הדרך בפני שלום יעקב אברמוביץ, בעל 'האבות והבנים', ובפני גורדון המספר והפלטוניסטן. ורמ"א גינצברג הניח יסוד לפובליציסטיקה העברית, שעד מהרה יביאו אותה לידי פריחה לילינבלום ודניאל בגא"ר ('ל גורדון) מצד אחד, וסמולנסקין ופינס מצד שני"².

התפתחות הספרות העברית לאחר מכן הכשירה, לדעת קלזנר, גם את החייאת הדיבור העברי: "מנדלי, ביאליק, טשרניחובסקי, אחד העם ואחרים הרבה העשירו את הלשון העברית עושר מרובה של מלים וביטויים. הם הכניסו שפע של

1. אלבוגן, י"מ. חכמת ישראל, דביר, ספר שני, ברלין: דביר, תרפ"ד, עמ' 3.

2. קלזנר, י'. היסטוריה של הספרות העברית החדשה, מהדורה שנייה, חלק ג', ירושלים: אחיאסף, תשי"ג, עמ' 390.

חיים בלשון וכך נעשתה העברית גמישה ונאה אף לדיבור. אלמלא הם – אילו היה בא אדם בשנות השמונים למאה שעברה ומדבר עברית, היה מעלה שלהבת בנגאלית, שסופה לכבות"³. גם ביאליק ראה במנדלי את "ראש יוצרי לשוננו ומחייה"⁴. הוא ראה את מנדלי כאבי הספרות העברית המודרנית, שהשפיעה על תחיית הלשון, ובכללה הדיבור: "הוא הראשון ליצירת סגנון עברי, סגנון ריאלי ושלם"⁵. ... יש כאן מעין מעשה נסים. ומי יודע, אם לא זהו שהכשיר בלב מאליו, שלא מדעת בעלים, את השאיפה לתחיית הדיבור העברי ואת האמונה באפשרות תחייתו"⁶.

גם העיתונות לסוגיה הייתה תשתית רבת-ערך להחייאת העברית כלשון החיים; שהרי לשון העיתונות קרובה גם לספרות וגם לדיבור והיא מעין "לשון ביניים", העשויה לקרב את הלשון הספרותית הנוקשה ללשון דיבור גמישה יותר⁷.

3. קלוזנר, י'. מניחי היסוד של מדינת ישראל, ירושלים: אחיאסף, תשי"ג, עמ' 34.

4. ביאליק, ח"נ. כל כתבי חיים נחמן ביאליק, ת"א: דביר, עמ' רס"ח.

5. שם, עמ' רמ"ג.

6. שם, עמ' רמ"ד.

7. ח' רבין כינה את לשון העיתונות "עברית בינונית". ראה מאמרו: "בעית הלשון העברית מנקודת מבטה של הבלשנות". לשוננו לעם, סו (תשכ"ד), ז, עמ' 170. בדברי "המגיד", בראש כל גיליון, נאמר שהעיתון הוא לתועלת כל איש "ולתועלת השפה העברית הנחמדה".

ההשכלה באשכנז

בתקופת ההשכלה עדיין שלטה התפיסה הדתית על העברית כלשון הקודש. בחיבורו "אור לנתיבה" – מעין מבוא כללי ל"ביאור" ולתרגום המקרא – הסביר מנדלסון תפיסה בסיסית זאת כלהלן:

"לשון הקודש, בו נכתבו כ"ד ספרים, אשר בידינו היום, הוא הלשון אשר בו דיבר השם יתברך לאדם הראשון, לקין, לנוח, ולאבות הקדושים, ובו השמיע עשרת הדברות על הר סיני ונכתבו הלוחות, ובו דיבר עם משה ועם נביאיו. ודי לו בזה יתרון ומעלה והדר מעל כל הלשונות לקרותו לשון הקודש"⁸. בהמשך הוסיף מנדלסון דברים כדי להסביר את קדושת הלשון במשך הדורות עד יציאת מצרים: "ולזה נקרא לשון הקודש לשון עברי על שם עבר כדעת קצת המחברים (כי לדעת רש"י ורע"ב נקרא עברי על שבא מעבר הנהר), בעבור שהלשון הזה לא נשאר בימי ההפלגה על מתכונתו, כי אם לו. וממנו השתלשל לבניו, עד שהגיע לאברהם אבינו ע"ה ולביתו וליצחק וביתו וליעקב וביתו, וירד עמהם מצרימה. וגם שם לא שינו לשונם המקודש, כאשר זכרו חז"ל, ותהי להם לצדקה"⁹.

8. מנדלסון, מ'. אור לנתיבה, תקמ"ג/1783. השתמשתי בהוצאת "דברים

נדירים", בת"ים, 1967, עמ' 6.

9. שם, עמ' 7.

דברים דומים על הצורך בידיעת העברית "מצד הדת והמוסר" כתב לאחר מכן המדקדק יהודה ליב בן זאב (1764–1811), ממשותפי "המאסף": "אשוב לבאר הכרח ידיעת לשוננו הקדושה, לשון עברי, לנו בעלי דת עברית בפרט, מצד הדת והמוסר, כי היא השפה בה דיבר אלוהינו עמנו להורות לנו חוקיו ומשפטיו; בה רשומה התורה והמצוות, אשר יעשה אותם האדם וחי בהם; בה סופר לנו מעשי אבותינו מאז היותנו לגוי, וחסדי אלוהינו אשר עשה לנו מאז בחר באבותינו. ואיך נעמוד אנחנו להבין דברי הספרים וענייניהם מבלי דעת דרך הלשון, כלליה ופרטיה ודקדוקיה?"¹⁰

אין אפוא תמה, שמנדלסון דבק בעברית, עד שהייתה לו, לפי דבריו, מעין "לשון אם שנייה"¹¹. כן ראוי לציין, שמנדלסון הביע את התקווה, שתהיה עדנה ללשון העברית בעתיד, שכולנו מחכים לו, ואז תשוב לשון הקודש להיות הלשון הלאומית שלנו: "ומאת ה' הייתה נסבה בחמלתו על שאריתנו, לתת לנו בתורתו משען ומשענה, עד בוא עת דודים, שיקים את סוכת דוד מעפר, ויאמר לבת ציון הנופלת: קומי על רגלייך – וחי! וישלח את רוחו גם בלשון המאושר להחיותו ולהשיבו על כנו, כמשפט הראשון"¹².

10. בן זאב, י"ל. תלמוד לשון עברי, נדפס פעם חמישית, וויען, 1827, ב': ע"ב–ג': ע"א. ב"המאסף" היה חותם: "יל"ק", ראשי תיבות של: יהודה ליב קראקא (היא עיר מולדתו).

11. כתבי משה מנדלסון, ספר ראשון, ת"א: לגבולם, תש"ז, עמ' 220.

12. הערה 8, עמ' 14.

מנדלסון אף פעל להגשמת תקווה זו. לדברי יששכר אדלשטיין – המו"ל החדש של "קוהלת מוסר" – רצה מנדלסון להחיות את העברית אף בדיבור:

"ונראה מזה, כי סוף כל אחת משתי המערכות של 'קוהלת מוסר' שווה בהילולה של לשון הקודש, לא לבד ללמד בני ישראל לשון אשכנז לדבר ולכתוב בה בהודיה וביופיה בלב מענדעלסאהן – אם הוא המחבר – והייתה נפשו מבקשת לא שתהיה כל הארץ שפה אחת ודברים אחדים, אלא אף ללמד אותם לשון אבותיהם בצחותה וביופיה, שידברו (הדגשה שלי – המעתיק) ושיכתבו אותה בהודיה ובדקדוקה וגם לשיחת חולין ולספר בה (כנ"ל) מאורעות החיים"¹³.

ואכן בפרסום "קוהלת מוסר" הייתה גם כוונה להחיות את הלשון העברית. ואף שותפו של מנדלסון ל"קוהלת מוסר", טוביה בוק¹⁴, סבר כך בהאמינו כי העברית מסוגלת להביע הכול גם בדורו:

"ראה ראיתי אחינו בני ישראל עזבו לשוננו הקדושה, והיטב חרה לי. לא ידעתי איכה נהייתה הרעה הזאת. מה ראו על ככה

13. אדלשטיין, י'. "החיבור קוהלת מוסר", ספר היוכל למלאת חמישים שנה לבית מדרש הרבנים בבודפשט, בודפשט, תרפ"ח, עמ' נ"ט.

14. מנדלסון ניסה "ביחד עם חברו טוביה בוק (buck) להוציא 'שבועון מוסרי' בעברית, ברוחם וצורתם של השבועונים המוסריים האנגליים והגרמניים, הנזכרים למעלה, בשם: 'קוהלת מוסר' (הערה 2, כרך א', עמ' 52).

ומה הגיע אליהם: להשליך ארצה עטרת גאוות תפארתם, הלא היא המבחר שבלשונות, ודבר ה' במחזה אל עבדיו הנביאים בלשון עבר היה ובה הבין ה' ויצר עולמו, כמאמר 'הכוזרי' (במאמר רביעי סימן כ"ה בפירושו לספר יצירה) ... זאת לא זאת חובה עלינו ללמד לשון הקודש כמאמר הרמב"ם (בפירושו לפרקי אבות, פרק ב' משנה א') ... ועם כל זה אלך סביב סביב ואין איש מתחזק להשיב הלשון על כנה כמשפט הראשון ... ויותר טוב לנו ללמוד התורה המסורה לחכמים, כי היא חיינו ואורך ימינו, אבל להתרפות ממלאכת הלשון מכל וכל: חלילה לו לצדיק לעשות כדבר הזה. ונהפוך הוא, כי מצווה היא ... והוא (הכוונה לרש"י – המעתיק) בנפשו ייתן עדיו ויצדק דברי בפירושו על התורה בפ' 'והיה אם שמוע', כתב: 'לדבר בס' וכו'. מכאן אמרו: כשהתינוק מתחיל לדבר, אביו מדבר עמו בלשון הקודש ומלמדו תורה, ואם לא עשה כן, הרי הוא כאילו קוברו. נלמד מיתר האומות ללשוניותיהם בארצותם. לא נחו ולא שקטו עד הרחיבו גבול לשונם. ולמה נהיה הוזים שוכבים ולא נעשה כמעשיהם בלשוננו הראשון במעלה והקודם בזמן? והנה אחי הנאהב, מן היום הכרתיך, התבוננתי כי גם לך חרה עד מאוד עזיבת לשוננו וכמו ירח ימים, בהיותי מתעלס עמך באהבים ומדברותינו על עניין זה היה, יעצת להגהת מזורו, לחוק¹⁵ על

15. הפועל "חקק" בקשר לדפוס מצוי בעברית לפחות משנת 1475. ראה הברמן, א"מ. תולדות הספר העברי, ירושלים: מס, תש"ה, עמ' 44.

ספר דברי חכמים וחידתם קו לקו זעיר שם זעיר שם נכתבים במליצה, למען ינעם לנפש הקוראים. והעברים יביטו לראות, כי נכון לשוננו לכל דבר מקרה ופגע: להרים קול בבכי, לשיר בשירים על לב השמחים אל גיל או להוכיח בשער רשעי ארץ. ויקחו מוסר וינאמו נאום לשון העברים¹⁶.

כבר באמצע המאה הי"ח – ובלא קשר לפעולתו של מנדלסון – מתגלים ניצנים של הערכת העברית כקניין לאומי. יצחק וצלאר, שבנעוריו היה בחור ישיבה¹⁷ ואח"כ היה לסוחר אמיד,

16. על פי מ' גילון, קוהלת מוסר למנדלסון על רקע תקופתו, ירושלים: האקדמיה הלאומית הישראלית, תשל"ט, עמ' 160–161. זה מכתב שכתב טוביה, שהיה שותפו של מנדלסון בהוצאת כתב העת (שם, עמ' 11). וכן: "לפי מקורות מהימנים היה שם שותפו של מנדלסון טוביה בוק" (שם, עמ' 14). "על אף המאמצים הרבים, שהושקעו בגילוי זהותו של טוביה בוק, לא נפתרה בעיה זו" (שם, עמ' 15). ראוי לציין את תרומת "קוהלת מוסר" לשימוש בסימני פיסוק בעברית לפי המקובל בגרמנית (שם, עמ' 152); שכן עד אותה תקופה השתמשו בעברית בשני סימנים: נקודה ונקודתיים (שם, עמ' 154). לפני כן היה שימוש בסימני פיסוק בספרו של הרמב"ם "משנה תורה", דפוס אמסטרדם (1702), וסימנים רבים יותר מצויים בפירוש אברבנאל על התורה: "הוא כנראה הספר העברי הראשון, או אחד הראשונים, שבו הונהג פיסוק אירופי" (שם, עמ' 155). לדברי ההיסטוריון ב' רות, הספר "שלטי הגיבורים" (מנטובה, 1612) הוא הספר העברי הראשון שיש בו סימני פיסוק (ספרו: היהודים בתרבות הריניסאנס באיטליה, ירושלים: מוסד ביאליק, 1962, עמ' 283).

17. הוא למד ארבע שנים בישיבת ר' אברהם ברודא בפראג: "שימשתי ארבע שנים את אדוני מורי ורבי הגאון הגדול המפורסם אב"ד ור"מ

התעניין גם בחיים הרוחניים של עם ישראל בדורו וחיפש דרך להעלות את מצבם המוסרי והרוחני ע"י עיון בספרי מחקר של חכמינו בימי הביניים¹⁸. בספרו, שנכתב בשנת 1749¹⁹, התריע וצלאל על כך, שאין מלמדים את הילדים עברית, כדי שיבינו את התפילות ואת החומש (מלים ודקדוק)²⁰. לדעתו, יש ללמד עברית גם את הבנות: "הרבה יש להצטער על זה שאין בנות ישראל לומדות לשון הקודש, ולעומת זה הן לומדות לשונות זרות"²¹. מעניין לציין, שהוא התייחס לעברית לא רק כלשון

מהר"ר אברהם ברודא זצוק"ל בק"ק פראג" (אסף, ש'. מקורות לתולדות החינוך בישראל, מהדורה שנייה, כרך רביעי, ת"א: דביר, תש"ח, עמ' קי"ח). כן היה מבאי ביתו של רב העיר, ר' דוד אופנהיים, ואף השתמש בספרייתו העשירה (שם, עמ' קט"ז). הוא המשיך ללמוד גם אחרי נישואיו "ורכש לו גם בקיאות הגונה בספרות המחקר" (שם, עמ' קי"ב). שוחט, ע'. עם חילופי תקופות, ירושלים: מוסד ביאליק, 1960, עמ' 18.

201.

19. שם הספר "ליבס בריוו" (ביידיש). ש' אסף תרגם פסקות אחדות לעברית (הערה 17, עמ' קי"א).

20. שם, עמ' קי"ז.

21. שם, עמ' קי"ח. דברים דומים על בנים ובנות כתב ר' יהונתן אייבשיץ (ראה הערה 24): "אין איש שם על לב לדבר בצחות הלשון בעברית אמיתית. וכל אחד חותר ללמד בנו לשון צרפת, אלמניא, היא לשון אשכנז, וכדומה מהלשונות... ולשון עברי אין משגיח בו" (יערות דבש, ח"ב, מהדורה חדשה, ירושלים: מכון ירושלים / מכון אור הספר, ירושלים: תדש"ם, עמ' ל"ג). דברים דומים כתב גם ר' יעקב עמדין: "ככה עושים בני עמנו העשירים, מפזרים ממונם ללמד בניהם ובנותיהם

הקודש, אלא ראה בה גם "לשון אם" של היהודים (הוא כינה אותה: "אונזער מוטערשפראכע"²²).

יש לציין, שזה לא היה קול יחיד. לפחות שניים מגדולי הרבנים שבדור ההוא השמיעו את קולם בעד הקניית הדיבור העברי: ר' יעקב עמדין (1697–1776), שכינה את העברית "לשוננו הטבעי"²³, ובר-הפלוגתא שלו, ר' יהונתן אייבשיץ (1690–1764). הר' אייבשיץ דאב מאוד על הזלזול בעברית ושאל, שהיהודים ידעו לדבר עברית צחה: "אין איש שם על לב בצחות הלשון בעברית אמיתית"²⁴.

יש להניח, שאווירה כזאת הביאה את חבורת "דורשי לשון עבר" להוציא כתב-עת עברי ("המאסף") וגם לשקול את אפשרות הקניית היכולת לדבר עברית. משמע: בקרב המשכילים הראשונים נתפסה העברית לא רק כלשון הקודש, אלא גם כלשון הספרות החיה לסוגיה, וסביר להניח, שהיה מצוי ביניהם גם דיבור עברי מסוים ("לעת מצוא"), בעיקר כאמצעי תקשורת בין

לשון צרפת" (סידור יעבץ, בית יעקב, חלון השביעי הוא "חלון המצרי", לעמבערג, תרס"ד, עמ' 314, טור ב'). דברים דומים נכתבו גם ב"המאסף" לשנת 1786 (ראה להלן, הערה 49).

22. הוא ציין, שהעברית נחשבת "לשון אם" שלנו גם בעיני הגויים (הערה 18, עמ' 205).

23. "לא די שאין אחד מאלף מכיר לשון הקודש, לשוננו הטבעי, על בוריו" (סידור יעבץ, הערה 21, עמ' 314, טור א'). לעיל (הערה 21) ראינו, שר' יהונתן אייבשיץ כינה את לשוננו "עברית אמיתית".

24. יערות דבש (הערה 21), שם.

יהודים יוצאי ארצות שונות, אך גם כשעשוע אינטלקטואלי בין המשכילים. אולם לדיוננו חשוב יותר לציין, שבתקופת ההשכלה הייתה גם מגמה מפורשת להחיות את הדיבור העברי בצד החייאת הספרות העברית. על מגמה כזאת כבר עמד ההיסטוריון ז' יעבץ. למרות השגותיו על תנועת ההשכלה, בייחוד במערב אירופה, ציין יעבץ את התרומה של תנועה זו במזרח אירופה להחייאת העברית לא רק בכתב אלא גם בדיבור:

"בכלל התלאה אשר מצאתנו מיד המשכילים, חייבים אנחנו להחזיק להם טובה, כי הם הביאו בנו את צורך דעת שפת העם לידי הרגש הגמור. ועוד יותר מזאת, כי שמו לב להביא טעם וסדר בלשון הקודש, דבר אשר אין די תודה וברכה בפינו לאנשים ההם. עוד ידע ישראל במשך הימים את הכוח, אשר יצקו בו בדבר הזה. הם בראו לו ניב שפתיים ויוציאוהו מידי שפת הספרים ויביאוהו לכלל לשון מדברת (ההדגשה שלי – המעתיק) בכל הודה והדרה, בכל כוחה ועוזה"²⁵.

גם א' בן-יהודה, שרבים רואים בו מחיה הדיבור העברי בעת החדשה, הביע דעה דומה על מגמת המשכילים להחיות את הדיבור העברי:

"כמאה שנה עברו מאז החלה שפת עברית לחיות בפעם הזאת (בשעת תקמ"ג)^{25א} יצאו 'המאספים' לראשונה לאור, ועלינו

25. יעבץ, ז'. תולדות ישראל. חלק י"ג, מהדורה חדשה, ת"א: "עם עולם"

בע"מ, תשכ"ג/1963, עמ' 244.

25א. החוברת הראשונה הופיעה בשנת תקמ"ד, סוף 1783.

להודות, כי רבות עשו המשכילים הראשונים בדבר הזה. השפה הזאת, אשר כמעט תמה לגווע בעוניה, הייתה פתאום לשפה חיה בפי הסופרים. ומעט מעט החלו המשכילים גם לחשוב לחיה שפת עברית גם בפי העם, ויחלו לדבר ביניהם עברית. מחשבתם זאת הייתה רצויה וטובה, והבין הבינו, שאם לא יצליחו לחיה את השפה גם בפי העם, לשווא יהיה כל עמלם, כי חיה לא תחיה השפה הזאת²⁶.

אב"י קבע את העובדה הזאת בלא להוכיח את תקפותה. אולם העובדות מאשרות אותה.

רמז לאפשרות החייאת הדיבור העברי אנו מוצאים בתשובתו של ויזל למכתב ששלחו אליו ארבעת יוזמי "המאסף". בדברי תשובתו הסביר ויזל, שלדעתו יש ללמד עברית לא כמו שמלמדים לשון מודרנית, אלא הכרח להוסיף על לימוד הלשון את לימוד המקורות. בהזכרת לימוד העברית כלשון מודרנית כלל ויזל גם את כושר הדיבור: "בהיות מגמת פניכם להודיע צחות לשונינו הקדוש, אל תשימו גבולכם בלימוד דרכי הלשון לבד, לדבר צחות ולכתוב צחות כדרך המלמדים דרכי לשונות של חול, אבל עד הים הגדול, ים חכמת התורה יהיה גבולכם"²⁷. דעות דומות על האפשרות וגם על הצורך להקנות יכולת דיבור עברי עולות מדפי "המאסף" ומכתבי סופריו. מבין

26. בן יהודה, א'. "תחיית שפת עברית", חבצלת, שנה י"ב, גיליון 27 (ט"ז באייר תרמ"ב), עמ' 209.

27. "נחל הבשור", הקדמה ל"המאסף", א', תקמ"ד/1784, עמ' ה'.

משתתפי "המאסף" נזכיר את מרדכי גומפל שנאבר-לויסון²⁸, שהעיד, כי יהודים מעטים משתמשים בדורו בדיבור עברי: "ומספר בני ישראל המדברים בשפה ברורה מעט המה ונער יכתבם, ויתרם לשון עלגים ושפה אחרת ידברו"²⁹. לעומת זאת בין הגויים מצויים יותר דוברי עברית: "ומה יאמרו הגויים אשר סביבותינו בהתווכחם עמנו בלשוננו, אשר הכרתם בה יותר גמורה מהכרתנו"³⁰. לדעתו הכרח לשנות את המצב הזה בהקניית יכולת דיבור עברי לבני עמנו: "לכו ונתחזקה בעד עמנו ובעד לשוננו, הניתן ביד זרים, ולא נכשיל עוד ילדי בני

28. הוא נולד בשנות השלושים או הארבעים למאה ה"ח (נפטר בשנת 1797: ט"ז בשבט/12.2). היה תלמידו של הרב דוד פרנקל (1707–1762), שהיה גם מורהו של מ' מנדלסון (ראה הערה 78). הוא עסק ברפואה (ראה עליו אצל קרסל, ג'). לקסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים, חלק ב', מרחביה: ספריית פועלים, 1967, עמ' 953–954). גוסטאב השלישי, מלך שוודיה, העניק לו תואר פרופ' – היהודי הראשון שקיבל תואר זה בלי להתנצר (צמריון, צ'). "טיפוח העברית ב'המאסף'", ספר ד"ר ברוך בן יהודה, ת"א: החברה לחקר המקרא וגמנסיה הרצליה, 1981, עמ' 427.

29. "מכתבים", המאסף, א', אלול תקמ"ד/1784, עמ' קפ"ה (דברים אלה כתב בתגובה לפרוספקט "נחל הבשור").

30. שם. דברים דומים כתב גם הרב י' עמדין, ש"אף בחכמי האומות לא ייקרא חכם בשלמות אם לא יהיה נשלם בידיעתו (הכוונה ללשון הקודש – המעתיק) ומפזרים על זה ממון וזמן רב, עם שאינו מההכרח ללימודם העיקרי, מה שאין כן אנו, שהוא הכרחי לנו" (סידור בית יעקב, הערה 21, שם).

ישראל, המצפצפים והמהגים בלעג לשון אין בינה. ונדבר בשפתנו הברורה נגד מלכים – ולא נבוש³¹.

על החייאת הדיבור העברי בדורו כתב גם יצחק סטאנוב (1732–1804) בספרו "דברי ריבות"³² (סיפור-זיכוח בין בני המלך לבין משכילי עם). בתשובה לבקשת בן המלך ("תחכמוני") לקבל הדרכה בלימוד העברית, הסביר לו מורהו, שבלימוד לשון זו אין להסתפק בדברים שבכתב, אלא הכרח להוסיף עליהם תרגול בדיבור:

"כי הלשון איננה שומה למכתב לבד, אבל גם לבטא בשפתיים. על כן צריך המדבר לדבר בשפה ברורה בהבדל וחיתוך האותיות, עד שיבין השומע היטב ולא יסופק עליו בין הברת האלף לעיין ובין הברת הבי"ת רפויה לו"או ובין תי"ו רפויה לסמ"ך ובין כ"ף רפויה לחי"ת ובין הסי"ן לסמ"ך, וזולתם

31. הערה 29, שם. הוא ציין, שאת דעותיו על הצורך בהחייאת העברית ובהקנייתה לרבים כבר הציע בחיבורו "מאמר התורה והחכמה" (לונדון, תקל"א/1771), מאמר שהקדיש למלך שוודיה, מעין אנציקלופדיה עברית לכל מדעי הטבע והטכניקה. בשער הספר צוין חלק א', אולם לא יצאו חלקים נוספים (ראה, קרסל, הערה 28, עמ' 954).

32. דברי ריבות, קונשטאנטינא (הסוואה של מקום ההדפסה שהיה ברלין) ללא תאריך (לפי הקטלוג של הספרייה הלאומית בירושלים, יצא הספר בתקנ"ט-תק"ס וכך כתב גם קרסל הערה 28, עמ' 493). ספר בשני חלקים על עיקרי היהדות ועל שאלת התיקונים בדת. בצורתו – חיקוי ל"הכוזרי" של ריה"ל. על ספר זה ראה ספר הציונות (עורך: ב"צ דינור), כרך א', ת"א: מוסד ביאליק ודביר, תרצ"ט (1939), עמ' 92–93.

כיוצא בהם. כי אם לא תבדיל, לא יבין השומע מבטאך. דרך משל: באמרך 'סמכתי בישועתך', ידמה השומע, כי תאמר: 'שמחתי בישועתך'. 'כי תכלה לעשר', ידמה השומע, כאילו תאמר: 'כי תחלה', וכדומה לו, אשר אם לא תבדיל, יבין השומע הפך כוונתך"³³.

מטרת לימוד העברית היא להביא את הלומד לשלוט שליטה מלאה בלשון, ולשם כך יש הכרח ללמד דקדוק, שרבים (ובכללם רבנים) זלזלו בו. על כן הוא מזהיר את תלמידו: "ולא תהיה חכמת הדקדוק קלה בעיניך, כאשר היא נקלה בעיני המונגו ואף קצת מהמון הרבנים אשר לא דרכו בנתיבתה"³⁴. כאמור, שליטה מלאה בלשון מחייבת גם יכולת דיבור בה, ואף לשם כך הכרח ללמוד את חוקי הלשון ("חוקי משפט דקדוק הלשון"). אולם אין להסתפק בידיעת כללים, אלא הכרח לתרגלם היטב בתרגילי דיבור: "ראוי לך, שתרגיל עצמך בהם הרגל רב, עד שיהיה רגיל על לשונך לדבר צחות כפי חוקי הלשון, ולא יצא מפיו עתק ודבר דבור בלעגי שפה כנלעג לשון אין בינה"³⁵. ועוד הסביר המורה, ששליטה בלשון קודמת ללימוד הטקסטים, ע"כ הכרח לתרגל תחילה את הלשון, כולל הדיבור בה, ורק אחר כך ללמוד טקסטים³⁶, ואף אותם יש לדרג: מקרא תחילה ולאחר מכן תלמוד: "ואחר אשר הרגלת עצמך זמן מה במקרא, היכון לך

33. דברי ריבות (הערה 32), עמ' י"א: ע"א.

34. שם, עמ' י"א: ע"ב. 35. שם. 36. שם.

ללמוד התלמוד"³⁷. ורק לאחר מכן אפשר להתחיל ללמוד השכלה כללית³⁸.

הרחבת הלשון בכתב ובדיבור

מאז תקופת הזוהר בספרד הובעה הדעה, שאפשר להחיות את העברית, משום שאפשר להביע בה הכול. דעה זו נזכרה גם בתקופת ההשכלה. היא נזכרת כבר ב"קוהלת מוסר" ("כי נכון לשוננו לכל דבר מקרה ופגע"³⁹) וחזרו עליה גם לאחר מכן⁴⁰, מתוך התבססות על הטענה, שנזכרה גם בדורות קודמים, שאם המשתמש בעברית חש בחסרון מלים בה, עליו לבדוק אם אין חיסרון זה בו עצמו, ביכולתו להשתמש בלשון, ולא בלשון עצמה⁴¹. כך למשל טען בתקופה זו שלמה פפנהיים (1740–1814) בספרו "יריעות שלמה": "אין אנו מודים לדעת מי שאומר, שלשון העברי ענייה בלשונות ושיש בספרי התנ"ך איזה ערבוביא מלשונות נוכריות. אבל מה שאנו מניחים בזה ושאנו בטוחים בעצמנו על היכולת לברר הדבר באמת הוא שלשון

37. שם, עמ' י"ב: ע"א. 38. שם. 39. לעיל, הערה 16 (בטקסט).

40. דברים דומים כתב גם אחד האדמו"רים, ר' זאב וולף מסטריקוב (1807–1891), ראה בספרו של א' שטיינמן, באר החסידות, ח"ב, ת"א:

כנסת, 1958, עמ' 332.

41. ראה דברי אלתריזי בנידון; תחכמוני, מהדורת מחברות לספרות ומוסד הרב קוק, 1952, עמ' 12.

העברי איננה ענייה במלות, אבל אנו הם הם העניים
מלדעתם⁴². ולא הייתה זאת דעת יחיד.

יצחק איכל (1756–1804), הרוח החיה בהקמת האגודה "חברת
דורשי עברית" ומחבר הפרוספקט "נחל הבשור" וגם העורך
הראשון של "המאסף", כתב במכתביו ב"מאסף" (1785), שהוא
הדפיס מכתבים אלו, כדי להראות שאפשר להביע בעברית כל
נושא: "האגרות האלה אשר כתבתי לתלמידי הנ"ל (כוונתו
למיכל פרידלענדער שנסע לבית אבותיו בקופנהגן⁴³ –
המעתיק) רבות המה ותוכם סיפורים מכל מקום אשר עברתי...
ולא הייתה ראשית כוונתי בהם כ"א (=כי אם) להתעלסות
אהבים ביני ובין תלמידי הנ"ל ורעיו. אמנם יעצוני אוהבי
להוציאם לאור ע"י הדפוס, למען הראות איך יסתפק לנו לשוננו
הקודש לדבר בה מכל חפץ למקטן ועד גדול⁴⁴. בעניין זה ראוי
להעיר, שגם א' בן יהודה הביע דעה דומה במאמרו הראשון: "יש
לנו שפה, אשר בה נוכל לכתוב עתה ככל העולה על רוחנו, וגם
לדבר בה יש לאל ידינו, אם אך נחפוץ"^{44א}.

42. פפנהיים, ש'. יריעות שלמה, דיהרנפורט, תקמ"ד/1784, חלק א', עמ' ד': ע"א.

43. איכל, י'. "מכתבים", המאסף, ב', 1784, עמ' קט"ז. לפי לטריס מיכל
הוא אחיינו של דוד פרידלנדר (ראה מאמרו של צמריון, הערה 28, עמ'
446 – שם בהערה 16).

44. איכל (הערה קודמת), עמ' קי"ז.

44א. "שאלה נכבדה", השחר, שנה ס', חוברת ניסן תרל"ט (1879), עמ'

בן-זאב חיזק תפיסה זו בטענה, שלא ייתכן, כי העברית כלשון אלוהית תהיה פגומה או חסרה מלות כלשהן. ואם חשים חיסרון כזה, יש להסבירו בקוצר הידיעה של המשתמש בלשון: "ואם נעיין על לשוננו, נמצאנה חסרה וקצרה, בלתי מגיע למדבר מלות ככל חפצו. ואי אפשר שתהיה חסרה בעצמה, כי הלשון המונח, הונח על כל עניין שביד האדם לדבר, ואם בשאר לשונות כן, אף כי בל' (=בלשון) עברית שהיא אלוהית. ולא היה אפשר שתהיה לשון מקוטעת, כי בספרים המחוברים בה בספרי הקודש, הייתה מגעת לבעליהם כל חפצם, והיו מרחיבים בה דעתם בלי מחסור דבר. ומזה ראיה, כי חסרונה איננה בעצמה, אבל מצד מיעוט ידיעותינו ממנה"⁴⁵.

את "מיעוט ידיעותינו ממנה" אפשר להסביר גם באבדן טקסטים מקראיים, שהכילו אוצר מלים נוסף. ועל כן המצוי בידינו בכתבי הקודש אין בו די ללשון חיה והכרח להרחיב את אוצר המלים של המקרא, כדי לעשות את העברית ללשון חיה ומודרנית, לא רק לשם דיבור אלא גם לשם כתיבה על כל נושא שדנים בו. ואמנם בתקופת ההשכלה היו דיונים על דרכי הרחבת הלשון.

362. אולם בעלות בן יהודה לא"י (1881) הוא הבין, שהכרח להרחיב את הלשון כדי לעשותה לשון דיבור: "מפני שבימים ההם עוד לא הייתה הלשון העברית עלולה ומסוגלה לתשמיש בכל ענייני החיים" (בן יהודה, א'. "ארבע הראשונות", לוח אחיעבר, ניו-יורק, תרע"ח/1918, עמ' 24).

45. לעיל. הערה 10, עמ' ג': ע"א.

אחד הפעילים הראשונים בנדון היה המדקדק חיים קסלין (נפטר 1832), שספרו "מסלול בדקדוק לשון הקודש", הופיע בהמבורג בשנת 1788 והיה נפוץ מאוד גם במשך המאה הי"ט, בהופיעו בכעשרים מהדורות.⁴⁶

במאמרו "באר רחובות" ("המאסף" תקמ"ו/1786) הציע קסלין דרכים להרחיב את אוצר הלשון המקראית כדי שיהיה אפשר להתבטא בעברית על כל נושא: "והנה המעט הנשאר לנו מן הלשון מאת ה' הייתה זאת. כי הקים אנשים חכמים ונבונים לבנות חומותיו ולהקים את עמודיו ולהרחיב את גבולו, עד כי ימין ושמאל יפרוץ ואין מחסור דבר אשר לא נוכל לבטא בו בשפתיים".⁴⁷ על יסוד התיבות האחרונות ("לבטא בו בשפתיים") היו שפירשו את כוונתו לדיבור ממש.⁴⁸ ואמנם כתב אחר ב"המאסף" הוכיח את בנות ישראל על שאינן יודעות לדבר עברית: "בנות ישראל, היודעות כולם לדבר צחות בלשון העמים, ולא יכירו לדבר יהודית".⁴⁹ לפי ההקשר ברור, שכוונתו ללשון העברית.

46. קסלין, חיים נפתלי הרץ. מסלול בדקדוק לשון הקודש, המבורג, תקמ"ח/1788.

47. המאסף, תקמ"ו/1786, עמ' נ"ב (חתום: "הקטן קסלין מברלין").

48. יצחקי, י'. "דעותיהם של סופרי ההשכלה על הלשון העברית ודרכיהם בהרחבתה וחידושה", לשוננו, כרך ל"ה (תשל"א), עמ' 46.

49. הערה 47, עמ' קל"ט (חוברת אייר). דברים אלו תואמים דברים, שהובאו לעיל, מכתבי אייבשיץ ועמדם (הערה 21).

אולם כדי לדבר עברית הכרח להרחיב את גבולות הלשון המקראית. זאת כבר הבין שנאבר, שבהצעתו להחיות את העברית, כתב: "ויעוד ידי נטויה ללמד את בני ישראל את דרך לשון הקודש החדשה" (ההדגשה שלי – המעתיק)⁵⁰. משמע: לא הלשון העברית הקלאסית (שבכתובים), אלא לשון מורחבת-חדשה. אולם הוא לא הראה כיצד להרחיב את העברית הכתובה והמדוברת עד כדי היותה "לשון קודש חדשה". זאת עשו אחרים. המדקדק קסלין הציע להעשיר את אוצר המלים המקראי, על יסוד שני מקורות לשוניים: המשנה ולשונות שמיות הקרובות לעברית, אלא שהוא הגביל את השימוש במקורות אלו לצורות עבריות מקוריות בלבד. מאחר שהיה משוכנע, שאוצר מלים מתקופת המקרא משוקע במשנה, סבר קסלין, שעלינו לדלות ממקור זה מלים, אולם רק מלים שמקורן וגם תבניתן עבריים: "להשקות ערוגת מטע לשון הקודש ולהצמיח בה השורשים, הנמצאים במשנה וסקולים על משקל העברי, למען הרחיב את גבולה ותגדל תפארתה"⁵¹.

את הלגיטימיות של השימוש בלשון המשנה בהיותה עברית, הסביר פפנהיים, עוד לפני קסלין: "לשון המשנה כולו או רובו הוא לשון עברי נקי גמור עם שלא נמצא מהם במקרא ... ומה שלא נמצא מהם במקרא היה אמנם ממה שלא נזדמן שם חומר

50. הערה 29. עמ' קפ"ג.

51. אלה דברי הפתיחה למאמרו, והם באים לאחר שם המאמר, ראה הערה 47, עמ' נ"א.

מצטרך לשימושם. אבל אילו ראינו אותן הספרים הנעלמים כעת מעינינו (כלומר: ספרים שנזכרו במקרא אך לא הגיעו לידינו – המעתיק) היינו מוצאים אותם בהם במרובה ... ודברי המשנה שאצלנו היום הם כדברי המקרא בעצמם, מפני שחכמי המשנה קיבלו הלשון מפי רואי הספרים הראשונים, אשר היו טרם גלותנו ונפסדו ממנו וכו'. וא"כ (=ואם כן) כל שהוסכם אתנו היות ג"כ לשון המשנה לשון עברי, ממילא אין לשון עברי שוב לשון עני, כמו שנראה בהשקפה ראשונה, ואדרבא היא עשירה כאחד הלשונות, ואפשר שהיא עשירה מהם, כי בצירוף לשון המשנה אנו יכולים להכניס כל מיני הפעלים והמלות בגדר המבטא⁵².

פפנהיים הציע להשתמש בלשון המשנה ובכך להרחיב את העברית המקראית. קסלין קיבל דעה זו, אלא שהגביל אותה בתנאיו לדלות מן המשנה רק מלים שמקורן וגם תבניתן עבריים. ויצחק סטאנוב, שיש הרואים בו חלוץ השימוש בכל רובדי הלשון העברית בתקופת ההשכלה⁵³, הציע גישה ליבראלית יותר בדבר השימוש בלשון המשנה, אפילו המאוחרת, גם כאשר ידוע, שהמקור זר: "יעיר אוזן לשמוע כלימודים בצחות לשון המשנה ולקרוא לה שם לשון עברי. מי לא ידע בכל זאת, אשר דעת שפתם ברור מיללו במשנתם; ואחרי שחז"ל הם המה העברים, אשר מצאו את הלשון במדבר, והם המה מניחיה, אשר הסכימו

52. הערה 42, עמ' ד': ע"ב. פפנהיים גם חידש מלים והוראות, כמו: כבדן, השכלה, מגמה ועוד (ראה הערה 2, כך ראשון, תשי"ב, עמ' 255).

53. הערה 2 (תשי"ב), עמ' 173–174.

יחד על מנהגי דרכי שימושי המבטא ההוא (כלומר: קבעו את הדיאלקט של המשנה – המעתיק), ודיברו בו בצחות כחוקת משפט מנהגי שימושי, אשר הסכימו עליהם; הנה בלי ספק, שלשונם זו תיקרא לשון עברי, בהיות מניחיה ודובריה עבריים⁵⁴, גם אם "שורשי לשון המשנה רובם לקוחים מלשונות העמים" (שם). "כי לאחר שהסכימו המניחים עליה, מה לי מלה חדשה או נוכרית" (שם, פ"ח). על דעתו זאת כתב קלוזנר: "הוא דרש גם להכיר בלשון המשנה בתור לשון עברית גמורה; מה שהיה חידוש גדול באותו זמן"⁵⁵. בהצעותיו להעשרת אוצר המלים של המקרא לא הסתפק סטאנוב בלשון המשנה, כמאמר הנ"ל. הוא דרש גם לחדש מלים לפי צורכי הזמן והעניינים שמדובר בהם (עמ' פ"ה–פ"ז). על דרישה זו כתב קלוזנר: "זוהי התביעה הנמרצת הראשונה בעברית ליצור מלים חדשות (ההדגשה במקור – המעתיק). תביעה שאנו שומעים אותה לאחר

54. סטנוב, י'. "מדרכי הלשון והמליצה", המאסף, תקמ"ח/1788, עמ' פ"ו. כותרת משנה של מאמר זה היא: "מכתב שמע שלמה" (שם, עמ' פ"ב). על מאמר זה חתם בשם בנו: "שיימא שלמה במ' יצחק לבית לוי מסאטאנב" (שם, עמ' צ"ה). לדברי גרץ לא ידע בנו עברית. ראה על כך אצל קלוזנר, הערה 53, עמ' 173.

55. הערה 53, עמ' 174. יש להעיר, שקדם לו פפנהיים, כאמור לעיל (הערה 52). תפיסה זו אינה חדשה וכבר הובעה בימי הביניים, למשל מפי משה אבן עזרא: "ולו תסתייע גם בלשון המשנה, שהוא דיבור עברי טהור" (ספר העיונים והדיונים, תרגום: א"ש הלקין, ירושלים: מקיצי גרדמים, תשל"ה/1975, עמ' 53).

זמן מרובה מפיו של בן יהודה. ובכך אף ראשוני 'המאספים' לא היו 'מליצים' מסתפקים בשברי פסוקים בלבד, כמו שהורגלנו לצייר לעצמנו⁵⁶. הרחבת הלשון הייתה הכרחית לא רק לכתיבה אלא גם לדיבור, שמשכילים רבים ביקשו להחיות.

ראוי להעיר בהקשר זה, כי בכתבי סטאנוב (בדומה למה שמצאנו בכתבי מנדלסון) מצוי רמז לתחיית העברית עם שיבת ציון של עם ישראל:

"אין לה להישען כי אם על אביה שבשמים, ישלח מקודש עזרתה, עת ייתן מציון ישועת ישראל. או אז יאספו בוגיה, ונקבצו משכילי יהודה יחדיו, ושמו להם ראש אחד להעלות ארוכה ומרפא, ויחיוה מערמות עפר השגיאיה, ויצא חוטר מגזע, ונצר משורשיה יפרה, פרי הצחות, אשר פרו יבכר לחדשיו, וחדשו בה שורשיה לאין מחסור כל דבר וישכינם בבנייניהם, ובשמות יפקדו את כל מוצאיהם לפקודיהם ... כי אז תרום ונשאה לשוננו, וגבהה מאוד"⁵⁷.

נראה לי, שרמז כזה לתחייה מלאה של העברית עם שיבת ציון יש לראות גם בדבריו של בן זאב: "וידעתי גם ידעתי, כי לא תחיה הלשון עוד אחרי נפלה, אם לא בשוב ה' את שבות עמו"⁵⁸.

56. הערה 53, עמ' 174.

57. סטנאב, הלוי י'. ספר המידות, מהדורה שנייה, ורשא, 1885, עמ' 226–227 (מהדורה ראשונה – תקמ"ד/1784).

58. בן זאב, י"ל. אוצר השורשים, ח"א, ווין, 1807, בסוף ההקדמה. צמרון

מגמת המשכילים לכתוב עברית – דוגמת היצירה העברית בימי הביניים – התבססה, כאמור, על הרצון להראות, שאפשר ליצור בעברית את כל סוגי היצירה המקובלים בכל שפה חיה. מכאן לא קשה להגיע למגמה להפגין את הכושר להתבטא בעברית גם בעל־פה על כל נושא, ובכך לשכנע את הרבים, שהשאיפה להחיות את העברית ולעשותה לשפה חיה מודרנית אינה בהכרח בחינת חלום באספמיה, אלא חלום שניתן להגשימו. כך נראה לי להסביר את הניסיונות של המשכילים הראשונים להחיות את הדיבור העברי היום־יומי וגם את ההרצאות שלהם בעברית.

דוגמה מובהקת למגמה זו אנו מוצאים בהרצאה שהרצה בעברית אהרן רוזנבך, מסופרי "המאסף"⁵⁹, ששימש גם "מורה לנערי בני ישראל פה קאסל"⁶⁰. הוא הרצה בעברית באולם "חברת אוהבי אדם" בקאסל, בשנת 1821, על הנושא: "כוח

כתב, שבן זאב רומז בספר זה (ב"הצעה" לאחר הקדמתו לספר), לא רק על פעולת המשכילים להרחבת הלשון, אלא גם על החייאת הדיבור העברי (ראה מאמרו, הערה 28, עמ' 448), והוא מסתמך על דברים אלה של בן זאב: "והמשכילים הזהירו כוזהר הרקיע ויפוצו המדעים וירחיבו את הלשון ורבו דוברי צחות". אולם יש להעיר, שהביטוי "דוברי צחות" באותה תקופה משמעו בדרך כלל שימוש הלשון בכתיבה.

59. הוא חיבר שני ספרי שירה: שירי תהלים (ברלין, 1816); ברכת ישרים (רדליהיים, 1822), לכבוד בחירת הרב יצחק בארנייס לרב בהמבורג.

60. כך חתם בשולי יצירתו (דו־שיח) "המות והאביון" (המאסף, תקע"א/1811, עמ' ח'–י"ג).

המצפון באדם". מדוע החליט להרצות על נושא זה בעברית? את התשובה השיב רוזנבך במבוא העברי לחוברת, שבה פרסם את הרצאתו⁶¹: "לא לנחול שם יצאתי, ולמען בצע כסף לא שמתי דיברתי, רק קנא קינאתי ללשוננו הקדושה, כלילת יופי, ממוש כל הארץ לפנים, ועתה עלו מושיעים בהר ציון לפשוט את אדר יקרה, התנצלו את עדיה ויציגוה ערום ועריה, שכחו את הדרה וימירו את כבודה"⁶².

רוזנבך הבין, שבקביעת העובדה על מצבה הירוד של העברית בדורו לא סגי. אולם הוא חש, כי לא יהיה מסוגל לשאת לבדו את משא החייאת העברית, על כן ניסה לשכנע את הרבים להאמין, שניתן להתבטא בעברית לכל צרכינו, ומן הדין לעשות כך. בסוף ההקדמה העברית הוא פונה לאחיו בדברים נמרצים: "אחי ורעי, לא טובה השמועה, אשר אנחנו שומעים מעבירים עם ה'. על כן אם הלשונות במר תבכה וזכת המליצה תתן קולה. לבי לבי על חילוליה, מעי מעי על חילוליה, והיא יושבת גלמוד דלה ועזובה, יתומה ואין עוזר לה. ואני איש רש ונקלה ולבי חלל בקרבי ומה יכולתי עשות? דמיתי להיטיב לה, להראות כי עוד יכול נוכל לדבר את כל דברינו (ההדגשה שלי – המעתיק)

61. שם החוברת: רוח דעת ויראת ה' (רדלהיים, 1821, 16 עמודים). וזה תוכנה: שער (בגרמנית), הקדמה בעברית (עמ' V-III); הקדמה בגרמנית (עמ' VIII-VI); הנאום העברי (עמ' 1-12); נאום קטן בגרמנית באותיות עבריות (עמ' 13-14), תפילה (עמ' 15-16).

62. שם, עמ' III.

בלשון הזאת, ולעשות בה ככל חפצנו וכל העולה על רוחנו. גם לדרוש בה דברי חפץ פשוטים ונערכים בדעת ובסדר הראוי, כמשפט הדורשים בשאר הלשונות, אך דמיתי – ולא יכולתי, כי לא איש דברים אנוכי, ולשווא ריפאתי את שבר בת עמי. על כן חנוני וכפרו נא לי. ואליכם כל מבקשי ה' וחושבי שמו, אליכם המשפט. שיפטו דלה ויתומה – ועני ורש הצדיקו. אוהבכם אהרן ראזענבאך⁶³.

כפי שנראה להלן, היו ניסיונות נוספים של משכילים ושל סופרים להרצות בעברית במשך המאה הי"ט, אולם לשם כך נדרשה הרחבת העברית, כמוסבר לעיל.

ההשכלה באיטליה (שד"ל)

תרומה רבת ערך להחייאת העברית בכתב ובעל־פה תרמו חכמי היהודים באיטליה. במשך מאות שנים נמצאו בארץ זו יודעי עברית ומהם גם המסוגלים לדבר בה בשעת הצורך⁶⁴. כך היה גם בתקופת ההשכלה, בייחוד בראשית המאה הי"ט, אז "עוד היו ידיעת העברית והשימוש בה חזון נפרץ"⁶⁵.

63. שם, עמ' IV-V.

64. פדרבוש, ש'. הלשון העברית בישראל ובעמים, ירושלים: מוסד הרב קוק, 1967, עמ' 186–192.

65. שולוואס, מ"א. בצבת הדורות, ת"א: ניומן, תש"ך (1960), עמ' 397.

במחצית הראשונה של המאה הי"ט נודעה השפעתו הרבה של שמואל דוד לוצאטו (שד"ל, 1800–1865) על לימוד העברית וגם על דובריה. המניע שלו לכך, כמו המניע של רבים אחרים בתקופת ההשכלה⁶⁶, הוא היות העברית לשון מקשרת בין היהודים – הן מבחינה היסטורית (בין היהודים בהווה לבין יהודי הדורות הקודמים) והן מבחינה מעשית בהווה (לשון קשר בין יהודים יוצאי ארצות שונות). לדעתו, תמשיך העברית למלא תפקיד חיוני זה גם בעתיד, כפי שנראה להלן, ולשם כך הכרח להרחיב את הלשון ולהכשירה לייעודה. עיקרה של הרחבה זו הוא השימוש בכל רובדי הלשון, כלומר ניתוק הסד של בלעדיות לשון המקרא, שקבעו משכילים לא מעטים. בניגוד לאחרים (כמו שלמה לוינזון ואברהם גייגר) סבר שד"ל, שלשון המשנה הייתה לשון חיה, מדוברת, בכל תקופת הבית השני ולא לשון מלאכותית מצומצמת (רק "לשון חכמים"). לשון המשנה היא, לדעתו, המשכה של לשון המקרא, ולכן כלל את דקדוק לשון המשנה בדקדוק העברי הכללי, והיה בכך החלוץ של הגישה הזאת⁶⁷.

יחסו החיובי ללשון חז"ל מתגלה במכתבו (שנת תקצ"ח [1838]) למשורר דוד יעקב מארוני:

66. אגרות שד"ל, הוציא ש"א גרבר, קרקא, תרנ"ד/1895, כרך ב', עמ' 1253.

67. הערה 2, כרך ב', עמ' 89.

"גם השתמשך במלה גהק, הנהוגה בלשון רז"ל, טוב בעיני מאוד, כי אין ספק אצלי, כי הרבה מלות עבריות נשארו בלשון חכמים ... ולכן טוב היה בעיני, אם היית משתמש גם בפועל פהק, ולא היית אומר שאפה, שהיא מלה יסופק בה הקורא, ואם לא יראה דברי המשורר [האיטלקי] ככתבם וכלשונם (Sbadiglia), לא יבין המכוון. וכן שורש עכל (הנגזר משורש אכל) לא אדע למה מאסתו ולמה בחרת להשחית נקיות הלשון, בהביאך בתרגומך יציאת-הפרש, לבלי השתמש במלה מלשון חכמים" ⁶⁸.

לשם דיוק ההבעה הכרח, לדעתו, גם לחדש מלים על יסוד הקיים בלשון. בדיונו על שינוי משמעי המלים ע"י שינוי המשקל או ע"י הוספת תחיליות וסופיות העיר גם על חידושי מלים:

"והנה ידיעת ההבדלים האלה צריכה מאוד לכל אשר ירצה לדעת עומק חכמת הלשון על בוריה; ועוד כי מתוך כך יוכל איש חכם ונבון לחדש מלבו שמות הרבה, אשר לא באו בכ"ד ספרינו; כי אין השער הזה נעול בפני האיש, אשר יודע גזרת הלשון בלה"ק" ⁶⁹.

שד"ל אף לא חשש להשתמש במלים לועזיות, כדי שיוכל לבטא כהלכה את מחשבתו. והוא נהג כך לא רק בכתביו בפרוזה

⁶⁸. הערה 66, כרך ג', עמ' 408.

⁶⁹. שם, כרך א', עמ' 68.

אלא גם בשירים, "שמקובל ומקוים אצלנו, שלשונם צריכה להיות רק מקראית"⁷⁰. אולם בשיריו אנו מוצאים גם מלים תלמודיות ואפילו מלים לועזיות.

מגיל צעיר אהב שד"ל את הלשון העברית והאמין בתחייתה. אמונה זו הביע בשיר שכתב בהיותו כבן 19 (בשנת 1819): "עוד תעלה יפעת מליצותייך / במעלות ההן אשר ירדה". והשיר מסתיים כך: "היום שאי רינה! אני שרתי / ולשון אדום ולשון ארם וקדם תשתחוינה לאלומתי"⁷¹.

על מאמציו להחיות את העברית בכתב וגם בדיבור העיד שד"ל:

"ואני זה לי עשרים שנה (ההדגשה שלי – המעתיק), שאני משתדל להחיות לשון הקודש ולהבעיר את אהבתה בלבות בני ישראל, הן בעל-פה בלימוד הבחורים, והן בכתב בחיבור הספרים ובמשלוח איגרות צפונה ונגבה. ולא אומר, שעשיתי הרבה, אבל המעט בעניין זה – הרבה הוא בדור הזה"⁷².

על יסוד מחקריו בנושא זה, העיד נחום סוקולוב, שיש ממש בדברים הנ"ל, שאמר שד"ל על עצמו. סוקולוב טען, ששד"ל לא רק לימד עברית, אלא גם דיבר עברית עם תלמידיו: "שד"ל היה פשטן ומיסטיקן כאחד, ובבחינה זאת היה הארכיטיפוס של בן-

70. קלוזנר, י'. פילוסופים והוגי דעות, כרך שני, ת"א: דביר, תש"א/1941, עמ' 113.

71. שד"ל. בית האוצר, לשכה ראשונה, לבוב, תרמ"א/1881, עמ' ו'.

72. שם, הקדמה, ע"ב.

יהודה. הוא היה גם חלוץ הדיבור העברי. לפי חקירותי באיטליה היה שד"ל מדבר עברית עם תלמידיו. אני נפגשתי הרבה פעמים בפאדואה עם הרב המנוח סאמאטו, שהיה מדבר עברית נפלאה, מצלצלת יפה ומדויקת. הוא היה אחד משיירי תלמידיו המובהקים של שד"ל⁷³.

במקום אחר ציין סוקולוב, שפעילות שד"ל להחיות את העברית, ובכלל זה את הדיבור בה, הייתה בשנות החמישים של המאה הי"ט: "הדיבור העברי היה נהוג בשנות החמישים של המאה האחרונה בימי שד"ל ובית המדרש לרבנים בפדובה"⁷⁴. שאיפתו של שד"ל להחיות את העברית באה לידי ביטוי בהחלטתו לפרסם את פירושו לספר ישעיה בעברית דווקא, אף על פי שחכמי ישראל בגרמניה היו מוכנים לתרגמו לגרמנית, ובעקבות פרסום התרגום הזה היה זוכה שד"ל להערכה רבה בקרב חוקרי המקרא הנוכרים. אולם הפרסום בעברית היה חשוב לו יותר מן הפרסום האישי שלו בקרב חוקרי התנ"ך בדורו. החלטה זו של שד"ל שלא לתרגם את פירושו לישעיה נודעה ממכתבו לא"ב לבנסון מוילנה במאי 1852: "ומעתה הלא ידעתם,

73. סוקולוב, נ'. אישים, ירושלים: הספרייה הציונית, תשי"ח/1958, עמ' 203.

74. סוקולוב, נ'. "בן יהודה", דואר היום, ט' בסבת תרפ"ג/16 בינואר 1923. בית המדרש לרבנים בפדובה נפתח בשנת 1829 ושד"ל הוזמן לשמש בו פרופסור (ראה: שולוואס, מ"א. "שמואל דוד לוצאטו – פרקי חיים", תלפיות, ניו-יורק, שנה ה', תשי"א/1951, עמ' 102).

כי זה כמה שנים, שכתבתי פירושים ארוכים על התורה ועל רוב נביאים אחרונים, והמקום והזמן מעכבים יציאתם לאור. וכבר שאלו ממני גדולי חכמי אשכנז לתת להם פירושי על ישעיה, והם יוציאוהו לאור בלשון אשכנז – ולא קיבלתי. כי כל ישעי וחפצי הוא שיהיו דברי יוצאים ככתבם בלשון הקודש, ועתה הבו לכם עצה⁷⁵.

דברים דומים באותו עניין כתב שד"ל גם במכתבו, שנשלח כנראה לאלברט כהן (מיום 6 ביוני 1855), ובו הודגש יותר עניין החייאת העברית; שכן את סירובו לתרגום פירושו לישעיה נימק שם שד"ל בדברים אלו: "אם יודפס ספרי בלשון אשכנז, לא אזכה עוד להוציאו בלשון הקודש, ואני כל ישעי וכל חפצי אינו אלא להיות לעזר ללשון הקודש ולהחיותה (ההדגשה שלי – המעתיק) כל מה שאפשר"⁷⁶.

את יחסו של שד"ל להחייאת העברית – ובכלל זה הדיבור – הבהיר במכתב (מיום 2 באפריל 1855), ששיגר לתלמידו משה כהן פורטו. במכתב זה קידם שד"ל בברכה את הניסיון של תלמידו פורטו לכתוב בעברית. שד"ל עודדו להמשיך בכך ואף להתיימן בדיבור עברי, כי לשוננו הוא "הברית התיכון", המקשר בין כל הדורות ובין יהודי כל הארצות: "מכתבך העברי היה לי לששון, ברוך אתה לה', כי נשא לבך להחל לעבוד עבודת לשון

75. הערה 66, כרך ב', עמ' 1139.

76. תלפיות (הערה 74), עמ' 83–84.

אבותינו, אשר אין לה כהיום דורש ומבקש. אשריך, מה טוב חלקך ומה נעים גורלך, אם תרגיל עצמך לכתוב ולדבר (הדגשה שלי – המעתיק) יהודית. כי שפת אבותינו היא הברית התיכון, המחבר וקושר לאגודה אחת את כל בני ישראל, הפזורים מן הקצה אל הקצה – צפונה ונגבה וקדמה וימה והוא גם כן המחבר כל הדורות שעברו ומקרב אותנו אל קדמונינו, שהיו בכל דור ודור, ואל הבאים אחרינו אשר יקומו בדורות האחרונים”⁷⁷.

מעניין לציין, ששד”ל תלה את הצורך להחיות את העברית, והדיבור בכללה לא רק בסיבות דתיות ולאומיות, אלא גם בסיבה פסיכולוגית-חינוכית. הוא ראה בדיבור גורם רב-ערך בעיצוב אופיו של האדם, משום שהאמין, שהדיבור בעברית עשוי לשפר את מידותיו של המדבר:

”והנה תכונת לשון הקודש היא מתנגדת לכל הלימודים האלה, כי יסודתה כל ספרי הקודש, אשר אבני פינתם הן רחם וגמול שמים. כלומר החסד והרחמים, ואמונת ההשגחה הנותנת לאיש כדרכיו. ושתי התכונות האלה מושלות בדיבור העברי ובלתי מתפרדות ממנו, באופן שלא ייתכן, שיהיה אדם עוסק בלשון הקודש וקורא בה וכותב בה בלי שיקנה גם הוא חלק מה (אם מעט ואם הרבה) מן התכונות האלה”⁷⁸.

77. הערה 66, שם.

78. שד”ל. מחקרי היהדות, כרך ראשון, חלק שני, ורשא, תרע”ג/1913, עמ’ 202. מעניין לציין, שרעיון זה כבר הובע בדור שלפניו, בפירוש לתלמוד הירושלמי (“קרבן העדה”) מאת הרב דוד פרנקל, שהיה מורה

כללו של דבר: "שד"ל דיבר עברית, הקנה לתלמידיו דיבור עברי ואף עודד אותם להתיימן בו. הוא עצמו היה גאה על היותו מסוגל להשתמש בעברית כבלשון חיה. בכך הודה גם המבקר השנון, "א"א קובנר (1842–1909), בלי להחשיב את הדבר חשיבות יתרה: "שד"ל התפאר, כי שפת עבר שגורה על שפתיו כשפה חיה ... והנה לא נכחיש גם אנחנו את הדבר הזה"⁷⁹.

ההשכלה ברוסיה

החייאת העברית – לשון וספרות – הייתה גם משאת נפשם של משכילי רוסיה, במיוחד של בני הדור הראשון לתנועה זו ברוסיה; הם ראו בלשון העברית גורם עיקרי להמשך קיומו של העם היהודי ולאחדותו.

יצחק בר לוינזון (ריב"ל, 1788–1860), הנחשב לאבי תנועת ההשכלה ברוסיה (ונודע בכינוי "מנדלסון הרוסי"), הסתייע

של משה מנדלסון ושל שנאבר-לויסון (הערה 28). בסוף הפרק השלישי של מסכת שקלים (תלמוד ירושלמי) נאמר: "תנא בשם ר"מ (אומר), כל מי שקבוע בא"י ומדבר בלשון הקודש ואוכל פירותיו בטהרה וקורא קריאת שמע בבוקר ובערב – יהא מבושר שכן עולם הבא הוא". על המלים: "ומדבר בלשון הקודש" נאמר ב"קרבן העדה": "שגורם טהרת הנפש".

79. כל כתבי אנרהם אורי קובנר. הכין לדפוס וצירף מבוא – ישראל זמורה, ת"א: מחברות לספרות, 1947, עמ' 171.

בנימוקים ראציונאליים ולאומיים להחייאת העברית ולהפצתה ברבים, משום שראה בלשון תריס בפני הטמיעה ואמצעי יעיל להמשך קיום האומה ושמירת אחדותה. הפרק הראשון בספרו העיוני "תעודה בישראל" הוקדש לדיון בלשון העברית. הספר, הבא להשיב על מספר שאלות, פותח בשאלה זו: "אם הכרח הוא לבעל דת יהודית ללמוד לשון הקודש עפ"י הדקדוק בתכלית השלמות?"⁸⁰ תשובתו של ריב"ל לשאלה זו היא חיובית בהחלט. לדעתו, הכרח שכל יהודי בגולה ילמד עברית והדבר חשוב הן מסיבה דתית הן מסיבה לאומית; שהרי הלשון העברית היא הקשר שלנו לדת ובאמצעות הלשון נשתמרה הדת באחדותה במשך הגלות הארוכה, והעברית גם מאחדת את כל פזורינו באשר הם שם:

"גם אם נחפש בעין חודרת בין התועליות הרבות המגיעות לנו... מידיעת לשה"ק (=לשון הקודש), נמצא ג"כ שידיעתה בגולה עתה הוא הכרח גדול, ותכליתה רבה מאוד, כי רב טוב נשיג על ידה, כי היא נעשה קשר הדת וקיום האומה. היא הברית התיכון המברית מקצה תבל ועד קצהו כאיש אחד חברים כל אחינו בני הגולה המפוזרים בארבע רוחותיו, והיא שאיחיתה את כל ישראל הנפרדים זה מזה במרחק רב, בין עמים שונים

80. לעוויןזאהן, י"ב. תעודה בישראל, וילנא, תרט"ז (1855), עמ' VIII. מהדורה ראשונה של הספר הופיעה בשנת 1828, אף שכתב היד הוכן ב-1823 (ראה אנציקלופדיה לספרות ישראלית וכללית בעריכת ב' קרופניק, ת"א: צ'צ'יק, עמ' 993).

המדברים בלשונות שונות, ורק היא מקשרת יחד לבותיהם לעבוד ה' שכם אחד, בלעדיה מי יודע אם לעת הזאת הייתה לעם ישורון פלטה ולדת תורתנו שארית"⁸¹.

הרעיון, שהלשון העברית מאחדת את עם ישראל, אינו הרעיון המקורי של ריב"ל. גם בדורו הקדימו בכך המשכיל שניאור זיסקינד ראשקוב הלוי (מת 1836)⁸² בספרו "תעודה בישראל" (1818), שהופיע כעשר שנים לפני ספרו של ריב"ל (1828). יש יסוד סביר להנחה, שריב"ל אימץ רעיון זה של ראשקוב כשם שאימץ את שם ספרו. ראשקוב התייחס למנהגים החדשים של הרפורמים בבית הכנסת החדש שלהם ("ההיכל") בהמבורג. את בית הכנסת ייסד ישראל יעקובסון (1768–1828) בשנת 1810. הוא ביטל את התפילה בעברית והרחיק מן התפילות את זכר ירושלים. וזו תגובתו של ראשקוב:

"זכרו כל ימי היותנו גרים ונוכרים בארצות אחרות, אם בא איש יהודי מארץ רחוקה אל מקום מושב בני ישראל, הלא בטח

81. תעודה בישראל (הערה קודמת), עמ' 17. ראוי להעיר, שהגדרת העברית כ"ברית תיכון" נזכרת גם אצל שד"ל (משנת 1855). ראה לעיל המובאה שבהערה 77.

82. חיבר מחזה תנכ"י ("יוסף ואסנת", 1817); ושיר סיפור תנכ"י ("חיי שמשון", 1824) אחד החיקויים לשירי תפארת של וייזל. על שירתו של ראשקוב ראה בספרו של ח"ג שפירא, תולדות הספרות העברית החדשה, ת"א: מסדה תרצ"ט, עמ' 522–534. פרטים ביוגרפיים עליו אצל רש"י פין, כנסת ישראל, ורשא, תרמ"ז/1886, עמ' 314.

לבו לבלתי ישיגהו מקרה רע, ובחמלת אנשי המקום נרפא מנגע לבבו אשר ידע, והיה בקרבם כיושב בתוך משפחתו ... ואם דיבר בלשון אחרת, הנה בבית התפילה הכירו את אחיהם ואמרו: 'הקול קול יעקב'; כי פיו המתפלל בלשון עמו העיר את רוח העם לאמור: מאנשי ברית אברהם אבינו הוא זה ... ואם אנשי פלג יפלגו שפת עם יעקב, ינתק חבל האחוה, כי האשכנזי לא ישמע הדעני (=הדני) וגם בבית התפילה זרים ונוכרים יהיו זה אל זה... והייתה זאת רעה גדולה לכל עמו"⁸³.

יזמת הרפורמים לדחות את העברית מן התפילה תגרום, לדעת ראשקוב, "לחלק עם יעקב ללשונותם לגוייהם, ויתפרדו ויתרחקו בני ישראל יושבי מדינות שונות זה מזה, ויכחד שם ישראל מן הארץ"⁸⁴.

את הרעיון הזה אימץ והרחיב ריב"ל בספרו. את הנימוק הלאומי להנחה שהכרח ללמוד עברית בגולה חיזק ריב"ל בדברו על הקשר הקיים בין העם ללשון. לדידו הלשון היא המייחדת כל אומה וגם כל אחד מבניה מאומות אחרות:

"ובמה ניכר ונבדל איש אחד פרטי או אומה שלמה אחת מזולתה, אם לא בשפת לשונה, כי הוא התואר הראשי אשר

83. ראשקוב, ז' הלוי. תעודה בישראל, ברסלוי, תקע"ח/1818, עמ' 18. ראוי להעיר שבתגובה למעשה זה של הרפורמים, פרסמו רבנים אורתודוקסים, מגדולי הדור, את דעתם לחיוב התפילה רק בעברית. דבריהם נאספו לקובץ, אלה דברי הברית, אלטונא תקע"ט/1819.

84. ראשקוב (הערה 83), שם.

נגדרו בו האנשים בארצותם לגוייהם – ובעבור זה הושאל בעברית שם לשון ע"צ המליצה אל אומה המשתתפת בדת ואמונה (נאציון) כמו 'שפת לשון ודבת עם' (יחזקאל, ל"ו: 3). הוא מביא עוד מובאות לאישוש דבריו⁸⁵.

לפי תפיסתו של ריב"ל המושג "לשון" כולל את אפיוני התרבות במובן הרחב של מושג זה, כלומר, גם את דרכי ההתנהגות של כל עם:

"והושאל ג"כ ע"צ המליצה בעבור זה שם לשון אל הנהגת אומה פרטית ונימוסיה, אשר בה מתבודדת ומובדלת מחברותיה, כמו: 'ומדבר כלשון עמו' (אסתר א: 22) ופירש הרלב"ג⁸⁶, להתנהג עם אשתו כמנהג עמו... ולשון כל אומה ואומה אבן בוחן, אשר בה נוכל להקיש על דעותיה, ודרכיה, ומדרגתה, במעלות השלמות, כמו שהעיר ע"ז החוקר האלוקי הרמבמ"ן ז"ל במקום אחד"⁸⁷.

על יסוד הדברים הנ"ל הציע ריב"ל הגדרה למושג "עברי" בדורו:

"וכאשר לא יכונה איש בשם 'חכם', כי אם זה אשר נמצא בו

85. תעודה בישראל (ריב"ל), הערה 80, עמ' 16.

86. הוא לוי בן גרשון (1288–1344), מגדולי הפילוסופים היהודים בימי הביניים. רבים חלקו עליו, אולם דעותיו נתפשטו הרבה בייחוד בזכות ה"תועליות" – הסיכומים הרעיוניים בפירוש למקרא, שבהם דן בבעיות פילוסופיות.

87. הערה 85, שם.

מקרה החכמה, או גיבור במקרה הגבורה; כן לא נכון לכנות בשם עברי, כ"א האיש הנמצאים בו כל גדרי השם הזה, ובמה ניכר ונבדל איש אחד פרטי או אומה שלמה אחת מזולתה אם לא בשפת לשונה"⁸⁸.

מתברר אפוא, שלדעת ריב"ל, רק מי שהעברית היא לשונו, רשאי לכנות את עצמו בשם "עברי". על יסוד תפיסתו זו הטיף ריב"ל לבני דורו ללמוד עברית עד כדי שליטה טובה בה: "ואיך לא ייבוש א"כ אשר בשם עברי יכונה, ונעדרה ממנו ידיעת לשון עברית"⁸⁹.

כללו של דבר: ממשנת ריב"ל בסוגיית הלשון העברית עולה, שכל הרואה עצמו שייך לעם היהודי, חייב ללמוד עברית ולשלוט בה גם בדיבור:

"ידיעת לשון הקודש לכל בעל דת יהודית הוא הכרח גדול ולמצווה רבה תיחשב לו ... וחיוב לימוד לשון הקודש ולדבר בה (ההדגשה שלי – המעתיק) חל על כל איש מישראל מעת אשר החל לגלות מושגיו בדיבור, כמו שמבואר ב'ספרי': 'לדבר בס' (דברים י"א: 19) מכאן אמרו: כשהתינוק מתחיל לדבר, אביו מדבר עמו לשון הקודש וכו' ... שנאמר: 'ולימדתם' וגו' 'למען ירבו' וגו' (שם, י"א: 19, 21) – ומכלל הן אתה שומע לאו"⁹⁰.

88. שם. 89. שם.

90. הערה 80, עמ' 1. ההתייחסות שלו על המדרש ("ספרי") הייתה מקובלת על רבים במשך הדורות.

המרכז הראשון של ההשכלה העברית במשך דורות היה בליטא, בייחוד בעיר וילנה. משכילי ליטא הצטעצעו בלשון העברית, ששימשה להם מטרה יותר מששימשה להם אמצעי הבעה, עד שפיתחו פולחן הערצה לעברית, ולתוכן המובע בלשון זו התייחסו התייחסות משנית. היטיב להסביר את התופעה צינברג:

"השפה לעצמה, ללא שים לב לתוכן, נעשתה לאידיאל רם. לה, ל'שפה היפה, השרידה היחידה', שרו שירי תהילה ותכופות הייתה היא כל תוכנה של ההשכלה, והמשכילים ראו עצמם ככוהנים העובדים לה עבודת קודש"⁹¹.

לכן אין תמה, שלעומת ריב"ל, שביסס את חשיבות לימוד העברית על נימוקים ראציונאליים, גילו משכילי ליטא יחס רגשי לעברית, בהדגישם את אהבתם העזה ללשונו – לשונם. משכילי ליטא ביקשו להפיץ את העברית ברבים, ולכן טרחו להוציאה מקודש לחול וגם להרחיבה ולהגמישה, עד שיהיה אפשר להביע בה כל נושא. לעתים נרמז על חלומם להחיות גם

91. צינברג, י'. תולדות ספרות ישראל, כרך שישי, ת"א: שרברק וספריית הפועלים, 1960, עמ' 227. השווה לדברי בריינין על יחסו של אד"ם הכהן לכותבים עברית בדורו: "אד"ם, ככל המשכילים הראשונים, חשב את כל הכותב עברית צחה – יכתוב מה שיכתוב, אם בכשרון או שלא בכשרון – לעושה חסד וצדקה את האלמנה הזקנה, היא העבריייה" (בריינין, ר'. "אד"ם דובער בן חיים הכהן ליבנוון", האשכול, שנה א', קרקא, תרנ"ח/1898, עמ' 33).

את הדיבור העברי, כפי שהעיד עליהם מרדכי בן הלל הכהן במאמרו "דור הולך ודור בא" (1878) בכתבו, שהם "חשבו בילדותם כי עוד מעט יכירו וידעו כל יושבי תבל את שפת הקודש לשפה מדוברת, וכולם יהגו בה ויחזיקו בימינה"⁹².

המשורר אד"ם הכהן (1794–1878), שמרכז פעילותו היה בעיר וילנה, נחשב אחד מאבות ההשכלה העברית ברוסיה. כבר בחייו נתפנה "אביר השירה העברית בדורו"⁹³. קלוזנר העריך את פועלו הכולל, כ"ראש המדברים בדורו"⁹⁴, ובריינין קבע, שתולדות אד"ם הכהן, בן הדור הראשון להשכלה ברוסיה, "הן תולדות ההשכלה בקרב יהודי רוסיה ותולדות הספרה העברית החדשה"⁹⁵. וגם מי שביקש להימנע מהפרזה בהערכת תרומתו, כתב עליו: "ערכו כמבסס את ספרות ההשכלה העברית במזרח אינו מוטל בספק"⁹⁶.

אד"ם הכהן העיד על עצמו, שמילדותו דבק בעברית לאהבה

92. הכהן, מ' בן הלל. "דור הולך ודור בא", השחר, שנה 9, תרל"ח/1878, עמ' 69. המאמר מובא גם בספרו של המחבר, מערב עד ערב, ח"א, הוצאה שנייה, וילנא, תרפ"ג/1923. מובאה זו, שם, עמ' 16.

93. קרסל (הערה 28), עמ' 167. ושניאור זקס (1816–1892) כתב עליו: "הראשון לשיר עברי, הכהן הגדול... הגדול בענקים" ("מכתבים". הכרמל, שנה ב', גיליון 1, ד' באב תרכ"א/1861, עמ' 5).

94. הערה 2, עמ' 219.

95. בריינין (הערה 91), שם, עמ' 34.

96. שאנן, א'. הספרות העברית החדשה לזרמיה, חלק א', ת"א: מסדה, 1962, עמ' 201.

אותה⁹⁷, ועל כן טרח כל ימיו להרחיב את השפה ולהפיצה ברבים: "להשב שבותך ולהתהלך אתך בחוץ"⁹⁸, כפי שסברו משכילי דורו. אין אפוא תמה, שזלזול בני דורו בעברית עורר את חמתו והוא הגיב בחריפות רבה, וכך אמר בדברי ההספד שלו על הסופר מ"א גינצבורג (1795–1846):

"כי עברו כל הארצות וראו וקצות תבל שלחו והתבוננו, השנא גוי את לשונו? הלא מאשר יקרה היא בעיניהם, נכבדו גם חכמיה ושוחריה בעיניהם עד מאוד; ועמנו עם ה' אלה, הוא שנא את לשונו ורדוף ירדוף את יודעיה באיבת עולם, ולא זכרו, כי אך היא לבדה נשארה לנו מכל מחמדינו, אשר היה לנו בימי קדם, ואך היא עוד לנו לאות שארית ממלכה ולאום, ואך הלשון היא המייחדת את מקצה מין האדם, לעשותו עם אחד מיוחד. וחז"ל דרשו על 'והכרתי לבבל שם', זה הלשון⁹⁹, ודרשו עוד על 'קטן

97. ראה את הקדשתו ללשון העברית בראש ספרו שירי שפת קודש, ח"א, לייפציג, תר"ב/1842. מעין המגוון ללשון העברית, שבין השאר נאמר בו: "כי בכל שעשועי תבל ותענוגות חפצי בני אדם, לא בחרתי לי כי אם אותך לבדך". ובאחרית ימיו כתב על אהבתו זו לעברית: "עוזו אהבתי לשפת קודשנו מנעורי ועד אחרית ימי" (ראה בספרו של י"ל בן זאב, תלמוד לשון עברי, עם השלמות "יתרון לאדם" מאת אד"ם הכהן בן חיים לעבענזאהן, וילנה, 1879, עמ' XII).

98. שירי שפת קודש (הערה 97, עמ' VI).

99. קטע פסוק מישעיהו י"ד: 22. ופירוש חז"ל על מלים אלה מובא במסכת מגילה (תלמוד בבלי), י: ע"ב.

נתתיך בגויים', שאין להם לא כתב ולשון¹⁰⁰, והמעט עוד בעיניהם כל החרפות והבוז, קלסה וקלון, אשר כבר היינו בעיני רבים עמים, כי עוד המה מבקשים לגלול עלינו גם החרפה הזאת הגדולה והאחרונה, ולקחת מאתנו את שארית כבודנו האחרון, ולתתנו עם בזוי וקטן מכל העמים בארץ, להיות גם עם בלי לשון, אף כי לשוננו זו הקדושה והנכבדה ... כי יתאמרו עוד להאביד גם את שפתנו (אשר עוד לא בפינו) מידנו? לא כן, אחינו! שווא לכם – לא תקום ולא תהיה¹⁰¹.

במלים "אך היא עוד לנו לאות שארית ממלכה ולאום" מרומזת תפיסתו של אד"ם הכהן על הזהות בין עם לבין לשון. ולכן הלשון העברית היא, לדעתו, המהות העיקרית של היהדות בדורו; שכן העברית היא שעשתה את היהודים מכיתה דתית לעם, כפי שעולה גם מדברים, שכתב בהגיעו לגיל גבורות, בסכמו את פועלו בתחום הלשון ובהביעו תקווה, שהעברית לא תישכח מקרב עמנו:

"ישלם ה', אשר בחרה לדבר בה, פועלי ויגיעי לחזק גווי, רוחי ודעי, לנזוב בשיבה, בנחת ושובה, ועיני רואות, כי בני עמנו בכל לבבם ומאודם, מתחזקים בעד זרעם, נינם ונכדם, שלא תישכח מהם שפת קודשם וכתב ידם, אשר הם כל שארית כבודם,

100. קטע פסוק מעובדיה א': 2. אולם פירוש חז"ל המובא כאן, מוסב על המשכו של הקטע הנ"ל "בזוי אתה מאוד" (עבודה זרה, בבלי, י"ע:א).

101. לעבענזאהן, אד"ם הכהן. קינת סופרים, וילנא, תר"ז 1847, עמ' 42-43. (דברי הספד אלו הושמעו ביום ד', כ"ב מרחשוון תר"ז/1846).

להתחשב גם הם לעם לבדם, בקרב כל העמים והלשונות בבני האדם¹⁰².

לאחר הדברים הללו אך טבעי הוא שבשירו "הדר הכרמל", שהתפרסם בראש הגיליון הראשון של השבועון "הכרמל", הובע הרעיון, שהעוזב את העברית, כאילו עוזב את עמו, רעיון, שהרחיב לאחר מכן פרץ סמולנסקין: "ולשון עבר אם עברי יעזבה/ עוזב עמו הוא גם כל בה דיברו"¹⁰³.

ההתפתחות המהירה של הספרות העברית – מקור כתריום – מראשית תקופת ההשכלה ועד דורו, הוכיחה לדעת אד"ם הכהן, כוח חיות רבה בלשון העברית, עד שהיא כבר מסוגלת להביע כל נושא וכל רעיון, ובכך היא מעוררת את התקווה, שתשוב להיות שפה מדוברת – כפי שהסביר אד"ם הכהן ב"מכתב הסכמה", שכתב לספר "מסתרי פריז" (מאת אייז'ן סיי) בתרגומו של קלמן שולמן. המכתב פורסם בראש הספר:

"מי מבני עמנו, היודעים כי תפארת הלשון היא תפארת עמה, ובכבודה גם הם ייכבדו – ולא ישמחו לראות היום, כי לשוננו הקדושה, אשר מאז גלה כבוד מִישראל, הורד גם כבודה וגלתה מעל פני כל הארץ ונסגרה לבוא אך בין לוחותיים, במעט ספרי קודשה ובמעט מקדשיה, החל עתה רוח ה' בדורות אלה לפעמה ביד סופריה המעטים והנפוצים כה וכה, לשוב לקדמותה ולהתהלך לאט לאט גם על פני החוץ. ותשב לדבר על כל מעשי

102. "יתרון לאדם" (הערה 97), עמ' XII.

103. הכרמל, שנה א', גיליון 1 (ו' תמוז תר"כ/1860), עמ' 1.

ה' ועל כל פועל ידיו בשמים ובארץ, ומליה יוצאים בקצה תבל ובאים מארבע רוחות השמים, אשר כן נפזרו שמה גם כל בני עמה – ותדבר כבר לאלפים משל, ויהי שירה למאות ואלף, ותדבר גם על כל חכמה ועל כל מדע ועל כל מלאכת מחשבת. סוף דבר, לא היה דבר נכבד וחפץ יקר, אשר מצאה עתה בידי אחיותיה הצעירות, אשר גברו בארץ לכבוד ולתפארת בימי עוגיה ומרודיה, ולא מיהרה בהתנערה עתה מעפרה, לעשות כן גם היא במעט הימים האלה, עד שכבר יש לאל יד הפלא הזה לתת תקווה בלב סופריה אלה, לראותה בקרוב לשון מדוברת גם בפי עמה כקדם"¹⁰⁴.

104. ראה בספר מסתרי פריז (מאת: אייז'ין סיי תרגם-עיבד: קלמן שולמן), ח"א, תרי"ז (1857), עמ' IV-III. שירו של מיכ"ל (בנו של אד"ם) "שיר תהילה" נדפס ג"כ בראש הספר הנ"ל ובו דחה מיכ"ל את הטענה, שהעברית היא שפה מתה. מיכ"ל שיבח מאוד את התרגום-עיבוד של שולמן כמוכיח שהעברית חיה: "כל מבין טעמך כל קורא ספרהו/ קול קורא בקודש תקשב אזנהו:/ "מה הפלאות – ישאל – פה תבראנה/ השפת עבר מתה חיה עודנה?/ הן פה הנעורים כנשר חידשה / ותפרח ותיף אחרי כי יבשה". גם שולמן ציין בדבריו הקדמתו, שהעברית לא מתה, כפי שמוכיח תרגום-עיבודו לספר הזה, שמקורו בשפה הצרפתית העשירה. ולדעת שולמן העברית מסוגלת להביע כל מה שמביעה הלשון הצרפתית: "המחברת הזאת נעתקה לשפת עבר צחה וברורה ועמד טעמה בה וריחה לא נמר! אות הוא כי עוד שפתנו אתנו, עוד היא בחיים חיתה למחזיקים בה, ויש עוד לאל ידה לתחרות גם את הלשונות החיות, המתנוססות כאבני נזר בארץ החיים, ועוד לה יתר שאת עליהן בקוצר מליה, בנועם צלצול ניבה ומתק מוצא אמריה, ויתר עוז לה על כולהן בעיזו להט מדברותיה, וברעם גבורות מבטאיה, רוחה רוח אל אלים וקולה קול שדי בדברו" (עמ' XX).

בהמשך דבריו הדגיש אד"ם הכהן, ששולמן השיב כבוד לעברית בהוכיחו שאפשר לכתוב בה מה שאפשר לכתוב בלשון חיה ועשירה כמו הצרפתית, לשון המקור של הספר "מסתרי פריז", ולכן ראוי שולמן להערכה וגם לתמיכה:

"ומי מכל המתאבלים על אובדן כבודנו, לא יבוא היום לעזרת ה', לעזרת ה' בסופרי ישראל, לתמוך במעט כסף מחיר הספר, ביד סופר עברי, התומך באובדן כל כוחו, כל חילו וכל זמנו את כבוד כל בית ישראל, אשר כל גדולי חכמיהם המה היום יודעיה, דורשיה וחוקריה, בראותם כי שפתנו ענייה, זו אשר ישבה בדד עזובה ונשכחה גם מבניה והיא גם זקנה ונושנה, עלתה היום ותעמוד בשער עלי קרת עיר פאריז ותתצב הכן על יד אחותה העלמה הצרפתית, ותעש בכוח זקוניה ובמעט מילותיה, כל אשר עשתה אחותה זו בחוזק כוח עלומיה ובהמון מילותיה הרבות והעצומות. ולנו בני ישראל תהי זאת לאות ולנס, כי אך בה לבדה רוח ה' נוסס".

ההתפתחות המרשימה של העברית בתקופת ההשכלה, במשך זמן קצר יחסית, עוררה באד"ם הכהן תקווה להחייאת העברית גם בדיבור כפי שנאמר בדברים הנ"ל: "יש לאל יד הפלא הזה לתת תקווה בלב סופריה אלה, לראותה בקרוב לשון מדוברת (ההדגשה שלי – המעתיק) גם בפי עמה כקדם". תקווה זו נזכרת או נרמזת בכתביו במקומות נוספים: בהספדו על גינצבורג, שהוזכר לעיל, כלול הרמז לכך במלים אלו: "כי יתאמרו עוד להאביד גם את שפתנו (אשר עוד לא בפינו) מידנו?" משמע:

עדיין אין העברית בפינו, אך גם מטרה זו תושג. רמז דומה מצוי בשירו "חלום ערב", שם נאמר: "אך על פי חיים הה! עוד לא נשמעת!"¹⁰⁵. בדרוש שכתב אד"ם הכהן לתלמידי בית המדרש לרבנים, שבו לימד, נגע בעניין הזנחת לימוד העברית בדורו וכלל בהזנחה זו גם את הדיבור: "נעזב בקרבנו מאוד גם לימוד דרכי לשוננו הרמה והנישאה בצחותה, במליצתה ובקדושתה, הנושאת כל התורה והנבואה על אברתה, עד לבלי דעת עוד להבינה לדברה וכתוב בה"¹⁰⁶. משמע: הוא הצטער גם על שאין רבים מדברים עברית, כי, לדעתו, הדבר אפשרי.

אין להתפלא על דעתו זו, שכן לגבי אד"ם הכהן לא היה הדיבור העברי בבחינת משאלת לב ותקווה רחוקה (לימות המשיח ושיבת ציון); שהרי הוא השתמש בדיבור עברי בשיעוריו בבית המדרש לרבנים, שבו כיהן כעשרים שנה (1847–1867), כפי שעולה מדוח של מנהל המוסד מיום 23 בפברואר 1865 על לשונות ההרצאות של המרצים, שמורים בבית המדרש: "עם בואו לבית המדרש מצא המנהל, שהוראתם של המורים היהודים

105. כל שירי אד"ם ומיכ"ל, חלק א', וילנה, תרנ"ה/1895, עמ' 201.

106. אד"ם הכהן (עורך). קובץ דרושים – לשבתות ולמועדים ולימי חגי אדוננו הקיסר יר"ה מאת ראשי המורים בבית מדרש הרבנים והרב לעדת ישורון, וילנה, תרכ"ד/1864. לפי טבלת הדרשות ("הדרשות בשימושם למקומותיהם", עמ' VIII) מתברר, שדרשה זו נכתבה בידי אד"ם הכהן. המובאה היא מעמ' 16 (מעבר לעמ' ח').

במקצועות העבריים היא בגרמנית, פחות מזה ביידיש, ורק האדון לבנסון לבדו מלמד בעברית¹⁰⁷.

סביר אפוא להניח, שגם מחוץ לבית המדרש לרבנים השתמש אד"ם הכהן בדיבור עברי. ונראה לי, שהוא השפיע בכך על תלמידיו ועל מקורביו. הוא הקים בוויילנה בית כנסת למשכילים ("טהרת הקודש") ושם דרש בעברית תלמידו-חתנו וממלא מקומו בבית המדרש לרבנים, המדקדק יהושע שטיינברג (1825–1908)¹⁰⁸. וייתכן מאוד, שעוד לפניו נהגו כך אחרים ואולי גם אד"ם הכהן.

מבין סופרי ההשכלה שתרמו רבות להחייאת העברית ולהפצתה ברבים יש לציין את אברהם מאפו (1808–1867), בן דור המעבר, מן הדור הראשון להשכלה לדור השני. גם מאפו – כמשכילים לא מעטים לפניו וגם אחריו – הדגיש את חשיבות העברית לקיומו של עם ישראל. בהיותו סופר "חוזה חזיונות" אין להתפלא, שמאפו עשה כן גם ע"י דימויים אחדים.

107. שוחס, ע'. "קובץ דרושים בעריכת אד"ם הכהן לבנזון", מחקרים בתולדות עם ישראל וארץ ישראל, חיפה: אוניברסיטת חיפה, תש"מ/1980, עמ' 260 – הערה 16. נראה אפוא, שיש יסוד בדברי רש"י פין בכנותו את אד"ם הכהן "גואל לשפה הקדושה" (ראה ספרו: שפה לנאמנים, וילנא, תרמ"א/1881, עמ' 157); ואחיו של פרץ סמולנסקין כינה את אד"ם: "גואל צדק לשפתנו הקדושה" (יהודה ליב מאזעסהאהן/סמאלענסקין. "מסע ברוסיה, וילנא", השחר, שנה ה', תרל"ד/1874, עמ' 348).

108. הערה 3, עמ' 30.

פעם כתב (בשנת 1864), שהעברית היא "עמוד התווך", שבכוחו לרכז סביבו את פזורי ישראל ולקיימם כחטיבה אחת. והלשון המשותפת, העברית, עושה חטיבה זו לעם. ולכן, לעומת המתכחשים ללאומיות היהודית, טען מאפו, שעל יהודי העולם להכריז שהם עם, מאחר שיש להם לשון משותפת:

"היקבצו בני יעקב, יושבי קצוות, והיאחזו בעמוד התווך, כי עת היא להודיע ולהיודע, כי אתם עם, גוי מעולם, ועתה למה יבוש יעקב, הן עוד שפתו אתו רבת העלילה מדור דור ורוחה היא קיבצם"¹⁰⁹.

מאפו ייחס לעברית – שכינה בהזדמנות אחרת באותה שנה (1864) "ארון ברית ה'" – שתי תרומות לקיומו של עם ישראל בעבר ובהווה. בהסבירו את הכינוי הזה ללשון העברית, רמז אולי לכך, שהעברית מונעת את ההתבוללות של יהודי הגולה – מחד גיסא, והיא גם תכשיר את העם לשיבת ציון – מאידך גיסא: "מהו ארון הברית? הלא היא שפת קודשנו, הלא היא המוליכה את עצמה מדור דור. היא תעבירנו בחרבה, ושטף מים הזדונים אליו לא יגיעו (אולי רמז למניעת התבוללות – המעתיק), והיא תנהלם ואף תביאם אל המנוחה ואל הנחלה"¹¹⁰ (אולי רמז לשיבת ציון – כנ"ל).

109. דינור, ב"צ (עורך). מכתבי אברהם מאפו, ירושלים: מוסד ביאליק, 1970, עמ' 220 (מכתבו של מאפו ליהודה ליב רוזנטל, 1887–1887, מראשי "חברת מרבי השכלה בישראל", שתמך בספרות העברית, יוני 1864).

110. שם, עמ' 229–230 (מכתבו של מאפו אל ראשי חברת "מפיצי השכלה" בפטרבורג משנת 1864).

תרומתו של מאפו להחייאת העברית ולהפצתה ברבים הייתה בשני תחומים: ספרות וחינוך; שהרי מאפו לא היה רק סופר עברי אלא גם מורה לעברית¹¹¹, ובשני תחומים אלו פעל להחייאת העברית. בסיפוריו העשיר מאפו את הלשון העברית וסיגל אותה להבעת מושגים וחוויות, שלא נמצאו בספרות העברית שקדמה לו. לדעת יל"ג עלה בידי מאפו גם לחקות בסיפוריו דיאלוגים עבריים, העושים רושם של שפה טבעית. הערכה זו של יל"ג פורסמה ברשימת ביקורת שכתב על ספר, שחיבר מאפו ללימוד עברית ("אֶמּוֹן פֶּדָגוֹג")¹¹²:

"לפי ראות העין מלאכה קלה היא לשלב מאמרים בודדים כאלה ככל העולה על הרוח. אבל גם בזה הראה לנו המחבר כוחו ועוצם ידו וטוהר סגנון לשונו. אשר בזה נעלה הוא על כל סופרי דורנו החיים. עד כי גם דברים קלי ערך, כשיחות הילדים, כתובים על טהרת הלשון ולרוח השפה העברית, עד שאין ספק, כי באופן כזה – ולא באופן אחר – נדברו ילדי בני ישראל איש

111. זילברשלג זיהה בכל תולדות ספרותנו החדשה קשר אמיץ בין ספרות לבין חינוך עברי. ראה מאמרו: Silberschlag, I. "Writer and Educator: Abraham Mapu", *Philip Lown – Jubilee Volume* (Editor: J. Pilch), New York, Bloch Publishing Co., 1967, pp. 77–82

112. זה ספר לימוד שני לעברית שפרסם מאפו בשנת 1867 (ראה להלן, הערה 115). קדם לו ספר לימוד עברית למתחילים בשם חנוך לנער (1859). על שני ספרי הלימוד הללו ראה בחיבורי: מאפו – המורה לעברית, ירושלים: המועצה להנחלת הלשון, 1972.

אל רעהו, בעת אשר הייתה עוד שפתנו אתנו ומלתנו על לשונם¹¹³.

מאפו היה כנראה מורה מעולה ללשונות – לעברית וגם ללשונות אחרות – על כן אין תמה, שבספרים שחיבר להוראת עברית לילדים, תרם תרומה משמעותית לשיפור הדידקטיקה של הנחלת הלשון, כפי שהראיתי במקום אחר¹¹⁴. כן השתדל לחבב את העברית על תלמידיו ולקשור אותם ללשונם הלאומית. דאגתו של מאפו לקשר את הצעירים לעברית באה לידי ביטוי ברור בדבריו, ששם מאפו בפי חנן, בדברו אל טוביה בנו, בעת שנפרד ממנו, בצאת טוביה לפריס ללמוד שם. חנן פנה אל טוביה ואל חנניה חברו ויאמר להם:

”הן ארץ מרחקים תפריד אתכם וברית ילדותכם תחברכם. ולשון עברית, ראשית לימודיכם, תהיה לכם אות הברית. דרשו חכמות ודעת בלשונות עם ועם – ועשו בהן חיל. כתבו לכל איש כלשונו, אך את מכתביכם אתם תכתבו עברית, כי היא תזכירכם

113. אבג”ל (הוא יל”ג). ”מעל השולחן אשר לפני ה’”, המליץ, 1868, גיליון 17, עמ’ 130 (על הכינוי הזה של יל”ג, ראה אצל קלוזנר, הערה 2, עמ’ 359). הערכה דומה על טבעיות הלשון בשיחות, שכתב מאפו בסיפוריו, מובאת גם אצל ציטרון. הוא טען, שסגנונו העברי של מאפו ”מכריח אותנו להאמין, כי בו דיברו אבותינו הקדמונים בשעתם, בשבתם על אדמתם בתור עם חופשי” (ציטרון, ש”ל. יוצרי הספרות העברית החדשה, וילנה, שרברק, 1922, עמ’ 71).

114. ראה על כך בחיבורי: מאפו – המורה לעברית (הערה 112).

ימי ילדותכם הנעימים, בשבתכם כאחים יחד בצל קורת. הן רבים הם עתה שוטני העבריה, המכחשים בה, אשר יחללוה, ינבלוה וישקצוה. ואתם אל תכחשו בה, כי היא שארית מחמדי אבותינו, ואת כבודם אל תחללו. אות הברית תהיה העבריה לכם"115.

לא ברור אם לימד מאפו את תלמידיו גם דיבור עברי, אם כי מדברי בריינין עולה, שהוא לימד עברית כשפה חיה ולא ע"י תרגול הדקדוק, "כמו שהיו עושים רוב המורים העברים המשכילים של הדור ההוא"116. מכל מקום בסיפוריו אנו מוצאים "גיבורים", המדברים עברית.

לדוגמה: בסיפור "עיט צבוע" תיאר מאפו מספר מעמדים, שבהם דיברו הגיבורים עברית. איש מהם לא דיבר את שפת רעהו ורק העברית עשויה הייתה להיות לשון הקשר ביניהם: "שכרתם לי עגלה, באתי אל עיר קטנה, סרתי אל מלון והנה שם עלם אחד, אשר לא שמעתי לשונו, והוא לא שמע לשוני. אך ניסיתי לדבר אליו עברית, והוא כן ענני"117.

115. אמון פדגוג, קניגסברג, 1867, סעיף 117, עמ' 80.

116. ובריינין הוסיף: "משכיל עברי" ו"בעל דקדוק" היו אז שמות נרדפים (ספרו: אברהם מאפו – חייו וספריו, פיעטריקוב: תושיה, תר"ס/1900, ספר ראשון, עמ' 39).

117. כל כתבי אברהם מאפו, ת"א: דביר, תרצ"ט, "עיט צבוע", ח"א, פרק י', עמ' מ'.

ועל הגיבורה "שפרה" כתב: "שומעת היא מעט אשכנזית ויודעת לשונות עברית וערבית"¹¹⁸. וכאשר מתעורר הצורך לדבר אליה, כדי שנערתה לא תבין, משמשת העברית פתרון רצוי: "הנה שפרה שמחה ועליזה, והפחד הנורא ואימת מוות, אשר עברו עליה, לא קלקלו פניה, הנה היא מתהדרת בהוד והדרת עלומים להרנין לב. אבואה נא אל הכרם ואנסה דבר אליה, אדבר עמה עברית או אשכנזית, למען לא תבין נערתה דברי"¹¹⁹. מן ההמשך מתברר, שהוא דיבר אליה עברית, ומה אמר לה?

"השלום לך, שפרה עדינה, השלום בנפשך? הן הגיד לי אבין, כי בעוד ימים אחדים ויום כלולותיך בא. ומה ישמח לבי, בנוסעי גם אני ליריחו ובהגידי לאלוף נעורייך: את זאת קנתה לך ימיני! – כך הייתה ראשית דברי אליה בעברית. ושפרה הורידה לארץ ראשה ודמעתה נראתה על לחיה. ובחן שפתיה דיברה גם היא אלי עברית, כאחת מבנות ירושלים בימי קדם"¹²⁰.

אלישבע, אחת הדמויות הראשיות בסיפור "עיט צבוע", הבהירה לנעמן אהובה את הקשר שלה ללשון העברית בדרישתה, שיפנה אליה בלשונה הלאומית: "דבר אלי עברית, באשר עברייא אני"¹²¹. ובהמשך דבריה הסבירה לנעמן את יחסה הקל והמשעשע ללשונות לעז לעומת יחסה הנפשי העמוק

118. שם, עמ' רפ"ט. 119. שם. 120. שם. 121. שם, עמ' רנ"ד.

לעברית: "הן בחרתי לשונות זרות לשעשוע ועברית לתנחומות נפשי"¹²². כן הבהירה אלישבע מהי הלשון, שהיא מעדיפה לקרוא בה: "הן קוראת אני ספרי לשונות העמים בחשק לבבי, אך שפת עבר עולה בעיניי על כולנה, באשר היא תפארת עמי ובה אבחר"¹²³.

נראה לי, ששיחות ששיבץ מאפו בסיפוריו, ואשר יל"ג וגם ציטרון¹²⁴ העידו, שהן עושות רושם של שיחות טבעיות, עודדו קוראים לא מעטים לנסות ולדבר עברית כמו שעשו גיבורי הסיפורים. להנחה זו יש תימוכין במציאות. כך, למשל, העיד על עצמו א' בן-יהודה: "עוד בימי 'משכילותי', בפרט מהעת שקראתי את 'אהבת ציון' ואת 'אשמת שומרון', התעוררה בקרבי תשוקה לדבר בלשון הקודש. ופעמים הרבה, אחרי הקריאה יחד עם אחד מחברי בבית המדרש, יצאנו השדה, כדי שלא ישמעוהו הבריות, והתאמצנו לדבר ממש כמו אמנון ותמר, בכל אותה המלאכותיות המליצית התנכ"ית, שנתן מאפו בפי יצוריו"¹²⁵.

כיוון שכך, ייתכן מאוד, שגם אחדים מתלמידי מאפו ניסו כוחם בדיבור עברי, בכיתה או מחוצה לה, בעקבות לימוד העברית מפי מורם ובעקבות קריאה בספריו. ואמנם ידוע על

122. שם. 123. שם, עמ' רפ"ה.

124. ראה לעיל, הערה 113.

125. בן יהודה, א'. החלום ושברו (מהדורת ר' סיוון). ירושלים: מוסד ביאליק (ספריית "דורות"), 1978, עמ' 72. דברים דומים כתב אב"י גם במבוא למילון הגדול שלו (עמ' 3).

תלמיד של מאפו, יצחק רבינוביץ¹²⁶, שידע לדבר עברית ואף דיבר בה. הוא ביקר אצל מאפו בחברת ידידו (מ' זייפרט), והידיד הזה סיפר על כך:

"ממחשבותי אלה עוררני יצחק רבינוביץ בברכו בקול רם ובשפת עבר צחה וטהורה את מאפו בברכת הבוקר, לאמור: – בוקר טוב לאדוני, מורי ורבי הרם והנשא! מה שלומך אדוני? הרפתה מעט מחלתך? הישנת שנת ישרים בלילה הזה? החלמת חלומות נעימים?"¹²⁷

לדברי אותו הידיד התרעם מאפו על הדיבור העברי שבפי תלמידו: "רבינוביץ! – גער עליו מאפו בגזיפה ומעיניו הכהות הבריק ברק של קצף – פעמים רבות הגדתי לך, כי אך כתוב עברית אוכל ולא לדבר. ואתה עודך מחזיק בסכלותך. דבר אלי יהודית והגד לי: מה חפצך הפעם ממני? אך רבינוביץ לא שעה לקצפו, אשר כפי הנראה, לא עשה עליו שום רושם, ויען דווקא בשפת עבר"¹²⁸.

אמנם לפי המסופר התרעם מאפו על הפנייה אליו בעברית, אולם אפשר שהתרעם בשל היותו חולה וכואב בשנה זו, שנת

126. ראה עליו: "ואלה תולדות יצחק", אוצר הספרות (ערך: גרבר), שנה ג', תרמ"ט–ס–ך, עמ' 77.

127. ידידו של רבינוביץ היה מ' זייפרט, שהיה למזכירו של מאפו במשך 11 שבועות (ראה מאמרו: "אחד עשר שבועות בבית אברהם מאפו, פרקי זכרונות", התורן, שנה שישית, גיליון 40, סבת תר"ף/1920, עמ' 12).

128. עיין שם.

חייו האחרונה. עוד ייתכן, שמאפו חשש לדבר עברית בנוכחות אדם זר (חבר תלמידו), כפי שחושש כל אדם משכיל לדבר בלשון שאינו רגיל לדבר בה¹²⁹. מכל מקום ברור, שתלמידו רבינוביץ היה מסוגל לדבר עברית וכנראה דיבר בה לעתים קרובות גם בבואו אל מאפו, שהרי מאפו העיר – לפי האמור לעיל – "פעמים רבות הגדתי לך". ועוד: גם לאחר התרעומת של מאפו, המשיך רבינוביץ לדבר אליו עברית.

מכל מקום רבינוביץ וגם בן יהודה לא היו היחידים שניסו כוחם בדיבור בלשון הקודש, כפי שהעיד קלוזנר: "צעירי ישראל בליטה דיברו בימי מאפו, שולמן ואד"ם הכהן עברית"¹³⁰.

חתימה

הבאתי לעיל הדגמות לשימוש בדיבור עברי אם כשעשוע משכילי ואם בהרצאות ובשיעורים. יש להניח, שגם בתקופה זו – כמו בתקופות שקדמו לה – היה מקובל דיבור עברי בפגישות בין יהודים יוצאי ארצות שונות, כפי שאמנם העיד יל"ג, בדחותו

129. עדות מעניינת לכך מצויה באוטוביוגרפיה של א' רופין: "עד היום מתקשה אני בדיבור עברי על רגל אחת. לא יכולתי להתגבר על המעצורים הנפשיים שלקיתי בהם, משום שהלשון הגרמנית הייתה בפי ככינור סטראדיבאריוס בידיו של כנר, ואילו הלשון העברית הייתה בפי ככינור דרדקים, לפי שלא ניתן לי לבטא בה את הגיגי אלא ביטוי פגום ביותר" (רופין, א', פרקי חיי, ספר שני, ת"א: עם עובד, תש"ז/1947, עמ' 64).
130. הערה 3, עמ' 30.

את דברי יוסט, שהעברית היא לשון מתה כמו היוונית והלטינית. יל"ג הביא הוכחה לחיות הלשון גם מעובדת קיום כתב העת "המגיד":

"יעידו העלים האלה, עלי 'המגיד', אם לא עוד שפתנו אתנו ולשון עבר חיה בין העברים, אם לא היא חבל הכסף והקשר האמיץ המקשר לבות כל בני ישראל, הנפוצים בארבע כנפות הארץ". שהרי העברית משמשת לשון קשר, ליהודים מארצות שונות – הן בקריאה הן בדיבור:

"שימו נא עין על העלה הזה הקטן בכמותו וראו בו אנשים רבים ורחוקים כרחוק מזרח ממערב, אשר לא ידעו איש את שפת ארץ רעהו. ולו דיברו בפנים לא הבינו איש דברי אחיו, אלה מצרפת ובריטניה, אלה מארץ הודו ואיטליה ואלה מצפון אמעריקא ומארץ רוסיה. כולם מדברים שפה אחת ודברים אחדים – הלזה תקראו שפה זרה ולשון נוכרית, כלשון רומי, יוון וערב?"¹³¹

מלבד הסופרים שנזכרו לעיל מצויות עדויות על דיבור עברי של סופרים ומשכילים נוספים. סוקולוב (1859–1936), שדיבר עברית מילדותו (מגיל 7), סיפר על כך: "העברית הראשונה בדיבור ששמעתי בילדותי ושעשתה עלי רושם בל יימחה, היה

131. דן גבריאלי (הוא יל"ג). "דברי שלום ואמת", המגיד, שנה ב', גליון 13 (כ"ג בניסן תרי"ח/7 באפריל 1858), עמ' 49 (מאותיות "ליב גארדן" בסדר שונה נקבל "דן גבריאלי". שיל"ג התייחס בדברים אלה ליוסט, ראה שוחט, ע'. "יחסם של משכילי-רוסיה אל הלשון העברית", ספר אברהם אבן שושן, ירושלים: קרית-ספר, תשמ"ח/1988, עמ' 391.

הדיבור העברי של האדמו"ר רבי שמואל אבא ז"ל מזיכלין, שהיה מדבר בשבתות רק בלשון הקודש. האדמו"ר ההוא היה תלמידו של סבי ז"ל, והוא קיבלני בתור נכד רבו. הייתי אז בן 7 (זה היה בשנת 1866 – המעתיק) והוא ניסני בקשיות תלמודיות, שלא היו חמורות ביותר ושתירצתי לו כלאחר יד. אבל הדיבור בלשון הקודש בהטעמה תלמודית הקסימני ממש, ומן העת ההיא לא פסק ממני החשק לדבר עברית לא בשבתות ולא בימי חול"¹³². על יסוד ניסיון אישי העיד סוקולוב על שני סופרים מתקופה זו, שדיברו עברית בקלות ואף בשטף: צוויפל (1815–1888) וגם רש"י פין (1818–1890). על א"צ צוויפל כתב סוקולוב: "צוויפל הצטיין בשפתו אפילו בדיבור. הייתי רגיל לדבר עמו עברית בכל זמן היפגשי עמו והשתוממתי על כשרונו"¹³³. ועל הדיבור העברי של פין כתב סוקולוב: "בין המורים הזקנים היה רש"י פין שדיבר עברית בנקל"¹³⁴.

ראוי לציין, שסמולנסקין (1840–1885) העריך את הלשון העברית יותר מן הדת כגורם המאחד את כל היהודים באשר הם, ולפיכך טען, שכל המתכחש לעברית, יש לראות בו בוגד בעמו; אין אפוא תמה שהוא טרח לחדש את העברית הכתובה ועודד אחרים – סופרים וחוקרים – לעשות כמותו ולכתוב עברית, לפחות בכל הקשור ב"רוח ישראל" וב"נחלת ישראל"¹³⁵, אולם

132. הערה 73, עמ' 199. 133. הערה 74. 134. הערה 74, שם.

135. כלומר: "ספרות יפה ומאמרים על חיי ישראל ובייחוד מחקרים על התנ"ך ומדעי היהדות בכלל" (ספר סמולנסקין, ערך: ש' ברימן, ירושלים: משרד החינוך והתרבות והוצאת אחיאסף, תשי"ב/1952, עמ' 170).

הוא לא ראה בדיבור העברי ערך חשוב ליהודי התפוצות: "בעת הזאת, אשר אין עוד לנו ארץ וממלכה ומרכז, ואין לנו חפץ בהשפה לדבר, כי אם לכתוב בה"¹³⁶. אולם גם הוא ציין, שיש קהילות של יהודים במזרח, שאצלם שמירת העברית היא דווקא בדיבור ולא בכתב, והם מגמישים ומרחיבים את העברית לצורך הדיבור: "בארצות המזרח, אשר שם ידברו עברית, המה לא ירבו חקור ויקחו מכל העולה על דל שפתם. והמה יוכלו לעשות כחפצם בדיבור אבל לא בכתב"¹³⁷.

בעקבות תפיסה זאת של סמולנסקין על מעמדה של הלשון העברית בתפוצות, מעניין לציין, שבראשית שנות השבעים, בתקופת שבתו באודסה (1862–1867)¹³⁸, השתמש בעברית בשיחותיו עם בנו של רנ"ק, אברהם קרוכמל (1824–1891), כפי שסיפר בריינין: "בשנים האחרונות לשבת פרץ סמולנסקין באודסה, התגורר שם החכם אברהם קרוכמל, ויתוודע אליו סמולנסקין, וירבו שיחה זה עם זה. ועל פי רוב היו הולכים יחד לשוח במקומות שאננים, למען לא יפריעו מדברי תורה וחכמה. בשעות הטויל היו מדברים זה עם זה רק בשפת עבר ולא בשפה אחרת"¹³⁹. ומתברר שהדיבור הזה לא היה אירוע חד-פעמי אצל

136. סמולנסקין, פ'. "אחזה דעי אף אני", השחר, שנה י"א (1885), עמ' 277.

אבל הוא ציין, ש"אם נזכה לארץ כעם אונגארן ושפה חיה תחסר לנו, אז בלי ספק לא נלך אל עמים אחרים לשאול שפה, כי שפתנו באמת אתנו" (שם).

137. שם. 138. הערה 2, כרך 5, עמ' 30.

139. בריינין, ראובן בן מרדכי. פרץ בן משה סמולנסקין – חייו וספריו, ורשה: תרנ"ו/1896, עמ' 35.

סמולנסקין, משום שהוא נהג לדבר עברית גם בשנים הבאות, כאשר ישב בווינה, כפי שסיפר דב סדן: "סיפר לי ר' דב נוימן משמה של הסופרת שיינה סגל, כי בבקרה בשנות השמונים בווינה, ישבה בחבורה אחת עם סמולנסקין ורעיו ... ולשון דיבורם עברי"¹⁴⁰.

דיבור עברי הזדמנותי היה מצוי כנראה בכל מושבות היהודים באירופה. יש בידנו עדות על ניסיון ראשון להחיות את העברית בברודי באביב 1862, כאשר נוסדה שם "חברת דורשי לשון עבר" והקימה לה מועדון: "ביום ה' ניסן הייתה חנוכת המועדון במעמד האורח, הסופר המקומי, מרדכי בן דוד סטרליסקר (1806–1875)¹⁴¹. לראש החבורה נבחר יצחק יעקב וולקנשטיין (שפרסם מאמרים וכתבות על יהודי גליציה וברודי). הוא נאם נאום יפה, ששיבץ בו מקראי קודש ברעיונות יקרים נכונים ומתאימים לזה"¹⁴². סדן הוסיף, שבעירו (ברודי) היו משכילים שידעו עברית ואף דיברו בה לפחות משנות השישים ואילך:

140. סדן, ד'. "לשון עברית חיה לגבורות", הדואר, שנה 49, גיליון 10 (ב' בשבט תש"ל/1970), עמ' 151.

141. את כתיבתו העברית פתח ב"ביכורי העתים" לשנת תקפ"ח (1828). מאז השתתף בעיתונות העברית לסוגיה. ראה עליו אצל גלבר (בהערה הבאה), עמ' 208–210. הוא הציע ליסד אקדמיה לעברית כדי ליצור מלים חדשות (בהערה הבאה, עמ' 210).

142. גלבר, נ"ב. ברודי, בסדרה: "ערים ואימהות בישראל" (העורך: הרב י"ל מימון), ירושלים מוסד הרב קוק, תשט"ו (1955), עמ' 222. הידיעה על חנוכת הבית הובאה ב"המגיד", שנה שישית, גיליון 17 (כ"ט בניסן תרכ"ב/1862, עמ' 130).

"ושלא להרחיק עדותי, אעיד עלי שלושה מבני עירנו, שהיו מכלכלים דיבורם בלשון עברי משנות השישים ואילך – ר' משה מייזליש, מגיד מישרים, ר' ירמיהו מוזן, מורה לשון ודקדוק, ר' משה זאובר, מלמד נוסח המשכילים"¹⁴³.

לדברי סדן אין לראות בכך אירוע המיוחד לעירו, אלא פרט המלמד על הכלל: "והרי עיר מולדתי לא הייתה בת יחידה לדיבוק אהבה ללשון עברי. אכן, אם מאספי חומר זה וכזה ישלימו מלאכתם, יתברר, כי ניסיונו הנועז של בן יהודה – קדמו לו ניסיונות צנועים, מהם דרך ארעי ומהם דרך קבע, ופרוטה לפרוטה מצטרפת לחשבון גדול"¹⁴⁴.

ואכן, נביא עוד שתי דוגמות: האחת – בשם אחותו של ברל כצנלסון (1887–1944). היא סיפרה על מורה אחד של אחיה – שהיה גם מורהו של המשורר ד' שמעוני – ראובן יואל מן העיירה לאפיץ. הוא חיבר ספר דקדוק עברי שלא נדפס, ונוהג היה בביתו לדבר עם ילדיו עברית¹⁴⁵. והשנייה – משמו של נחום סלושץ (1872–1969): "הייתי הילד הראשון עוד לפני אליעזר בן יהודה, שההורים דיברו אתו עברית. מיום שהתחלתי לדבר, דיבר אתי אבי רק עברית ... כשהגעתי לגיל שלוש, כבר היו רשומות אצל אבא 300 מלים, שידעתי לבטא אותן כראוי בעברית"¹⁴⁶.

143. הערה 140, שם. 144. שם.

145. כצנלסון-נשר, ח'. "קטעי זכרונות על ב. כ. בראשיתו", מולד, אלול תשכ"ט/1969, עמ' 656.

146. ריאיון עם סלושץ: "נחום סלושץ הישיש בזיכרונותיו", הצופה (עיתון-יומי, ת"א, ערב חג הסוכות תשכ"ה/1964).

הניסיונות להחיות את הדיבור העברי בגולה בתקופת ההשכלה נכשל, ועד מהרה נואשו המשכילים ממאמצים אלה. א' בן-יהודה הסביר את הסיבה לכך: "וינסו לדבר עברית איש אל רעהו, אך מהרה חדלו מזה, ותחת שפת עברית החלו לדבר שפת הארץ, אשר ישבו בה, ואז החלה גם שפת עברית לרדת פלאים... על כן לא הצלחנו לחיה שפת עברית עד עתה באמת, בכל העמל אשר עמלו סופרים רבים בדבר הזה"¹⁴⁷. לדעת אב"י היה אפשר לשער מראש, שהניסיון הזה ייכשל, משום, שלדעתו, החייאת הלשון מותנית בשני גורמים קובעים: זמן ומקום.

על הזמן הנכון כתב אב"י: "רק דבר בעתו יפעול על האדם וימצא מסילות בלבבם. רק בהלוך איש לרוח בני דורו, ימצא מקשיבים לקולו. לו הקדים לותר לבוא מאתיים שנה, כי אז שיחת דבריו ולא עשה כל תושיה"¹⁴⁸. ואמנם אב"י הסביר את הצלחת פועלו להחייאת העברית בזמן המתאים¹⁴⁹. גם קלוזנר הסביר את הצלחת אב"י לא רק בכישרונותיו אלא גם במועד הנכון של פועלו: "זה היה אושרו של בן-יהודה, שהציע את דבריו בשעת הכושר... גם הרצל בא בשעת הכושר"¹⁵⁰.

וגורם המקום כיצד? – אב"י סבר, שארצות הגולה אינן המקום המתאים להחיות את העברית, והמשכילים, שלא נתנו דעתם על כך, נכשלו: "אך באחת שגו לחשוב, כי יצליח הדבר הזה בידם בארצות גלותנו"¹⁵¹. וכל כך למה? "כי אם אמנם רבו המשכילים והסופרים והדורשים בחוקי דקדוקה, הנה לא עצרו כל אלה כוח להבין לרוח השפה עד תכליתה ולגבור על רוח שפת הארץ, אשר הסכינו בה מעט מעט" (שם).

147. הערה 26, שם.

148. בן יהודה, א'. "סלף משכילנו", חבצלת, שנה עשירית, גיליון 28, (י"ח

באייר תר"מ/1880), עמ' 204.

149. ראה בהערה 26, שם. 150. הערה 3, שם. 151. הערה 26, שם.

השפה קשורה – לדעת אב"י – בעם וגם בארץ וגורל אחד מאחד את שלושתם. לכן, כשם שתחייה לעם עשויה להיות רק בארץ השייכת לו, הוא הדין בתחיית הלשון – היא אפשרית רק בארצו של העם: "כי כגורל העם כן גורל שפתו: כאשר חיי עם ישראל עד עתה, מעת גלותו מארצו, היו רק חצי חיים, וכל עמל האנשים, אשר אמרו לפחת בו רוח חיים שלמים ויחיה ככל האדם – היו לשווא, כי לא יחיה עם ישראל בלתי אם בארץ אבותיו. כן היו חיי שפתו. גם היא רק חצי חיים: לא מתה כליל, אך גם חיה לא חיותה" (השווה: "הכוזרי" מאמר ב', ס"ח).

לכן סבר אב"י, שרק בא"י יש סיכויים להחיות את העברית, ולהחייאה זו יש צורך במועד נכון. לדעתו, שלהי המאה הי"ט, עם עלייתו לארץ וראשית העלייה הראשונה, הם הזמן המתאים להחייאת העברית בארץ העברים: "ובבוא עתה העת לישראל להיאחז מעט מעט בארצו ולחיות חיים שלמים, באה העת כי נחיה גם שפת עברית ונשיתה לשפת כל העם כולו. כי כאשר לא תחיה שפה במות עמה, כן לא יחיה גם עם בלא שפתו"¹⁵².

הזמן והמקום מוסברים בכך, שבאותה תקופה חי בא"י עם לא משכיל, ולא הייתה כל סכנה, שנרצה להתבולל בתרבותו: "פה חיה נחיה ופה נשכיל אנחנו כרוחנו, כי רוח אחרת לא תהי פה לדחות אותנו מדחי אל דחי כבכל הארצות"¹⁵³. ולכן דרש אב"י למהר ולקבוע עובדות לפני שעם הארץ יתעורר.

כך הסביר אב"י את כישלון המשכילים להחיות את הדיבור העברי בארצות הגולה וגם את הצלחת פועלו בא"י – במקום הנכון ובזמן הנכון – בשלהי המאה הי"ט, בעלותו לארץ להתחיל בה במפעל החייאת העברית כלשון הלאומית שלנו.

152. הערה 26, שם

153. בן יהודה, א'. "על שיבת ישראל לארצו", חבצלת שנה י"ב, עמ' 242.